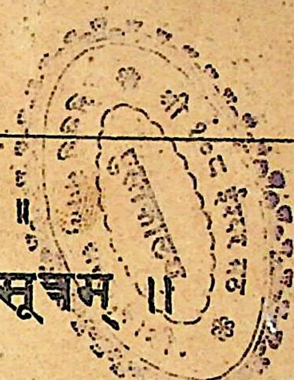
1013

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्रम् ॥

—*○*—

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अथेत्ययमधिकारार्थः योगानुशासनं नामशास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्योगः समाधिः सचसार्वभौमः श्चित्तस्यधर्मः चिप्तंमूढंविचिप्तमेकाग्रंनिरुद्धमितिचित्तभूमयः तत्रविचिप्ते चेतसिविचेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्नयोगपचे वर्ततेयस्त्वेकाग्रेचेतसि सद्भूतमर्थंप्रद्योतयतिचिणोतिचक्लेशान् कर्मबंधनानिश्लथयतिनिरोधमभिमुखं करोतिससंप्रज्ञातोयोगइत्याख्यायते सचवितर्कानुगतो विचारानुगत आनंदानुगतोस्मितानुगतइत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्याम्; सर्ववृत्तिनिरोधेत्वसंप्रज्ञातः समाधिः तस्य लक्षणाभिधित्सयेदंसूत्रम्प्रववृते ॥ १ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात्सम्प्रज्ञातोपियोगइत्याख्यायते चित्तंहिप्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणंप्रख्यारूपंहि, चित्तसत्वं, रजस्तमोभ्यांसंसृष्टम्,ऐश्वर्यविषयप्रियंभवति,तदेवतमसानुविद्धमधर्माज्ञा[illegible]वैराग्यानैश्वर्योपगंभवति, तदेवप्रचीणमोहावरणंसर्वतः प्रद्यो[illegible]मानानु[illegible]त्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगंभवति त[illegible]मलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठंसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रम्[illegible] चि[illegible]ध्यानोपगंभवतितत्परं प्रसंख्यानमित्याचचतेध्यायिनः चि[illegible]हेय[illegible]रिणामिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषया शुद्धाचानन्ताचस-

त्रिगुणात्मिकाचेयम् अतो विपरीताविवेकख्यातिरित्युतस्त्स्यां-विरक्तं चित्तन्तामपिख्यातिंनिरुणद्धितदवस्थं संस्कारोपगं
स निर्बीजः समाधिः, नतत्रकिंचित्संप्रज्ञायतइत्य + सम्
द्विविधः सयोगश्चितवृत्तिनिरोधइतितदवस्थेचेतसि वि षया-भावाद्बुद्धिबोधात्मापुरुषः किंस्वभाव इति ॥ २ ॥

तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपप्रतिष्ठा, तदानींचितिशक्तिर्यथा कैवल्येव्युत्थानचित्ते तु-सतितथापिभवन्तीनतथा, कथंतर्हिदर्शितविषयत्वात् ॥ ३ ॥

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थानेयाः चितवृत्तयः तदविशिष्टवृत्तिः । पुरुषः, तथाचसूत्रम् एकमेवदर्शनमिति, चित्तमयस्कांतमणिकल्पंसन्नि धिमात्रोप-कारिदृश्यत्वेन स्वंभवतिपुरुषस्यस्वामिनः, तस्माच्चित्तवृत्तिबोधेपु-रुषस्यानादिः सम्बन्धोहेतुः, ताःपुनर्निरोद्धव्याबहुत्वेसतिचित्त-स्य ॥ ४ ॥

वृत्तयःपञ्चतय्यःक्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयेक्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः, ख्यातिविषया-गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतितास्वप्यक्लिष्टाःक्लि-ष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टाभवन्ति अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति तथाजाती-यकाः संस्काराः वृत्तिरेवक्रियंतेसंस्कारैश्च
स्कारचक्रमनिशमावर्तते तदेवंभूतंचित्तमवसिताधि
कारेणं व्यवतिष्ठतेप्रलयंवागच्छतीतिताः क्लिष्टाश्चाक्लि
धावृत्तयः ॥ ५ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

तत्प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणालिकयाचित्तस्यबा स्वस्तूपरागात्तद्विषयासामा न्यविशेषात्मनोर्थस्यविशेषावधारणप्रधानावृत्तिः प्रत्यक्षंप्रमाणंफ- लमविशिष्टः पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः बुद्धेः प्रतिसंवेदीपुरुषइत्युप रिष्टादुपपादयिष्यामः अनुमेयस्यतुल्यजातीयेष्वनुवृत्तोभिन्नजा तीयेभ्योव्यावृत्तः सम्बन्धोयस्तद्विषयासामान्यावधारणप्रधानावृ- त्तिरनुमानं यथा देशान्तरप्राप्तेर्गतिमच्चन्द्रतारकञ्चैत्रवत् वि- न्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिः आप्तेनदृष्टोनुमितोवार्थः परत्रस्वबोधसंक्रांत येशब्देनोपदिश्यतेशब्दात्तदर्थविषयावृत्तिः श्रोतुरागमःयस्याश्रद्धे यार्थोवक्तानदृष्टानुमितार्थः सआगमः प्लवतेमूलवक्तरितुदृष्टानु- मितार्थेनिर्विप्लवःस्यात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ८

सकस्मान्नप्रमाणंयतः प्रमाणेनबाध्यते भूतार्थविषयत्वात्प्रमा- णस्य तत्रप्रमाणेनबाधनमप्रमाणस्य दृष्टं तद्यथा द्विचन्द्रदर्शनं सद्विषयेनैकचन्द्रदर्शनेनबाध्यते इति सेयं पञ्चपर्वाभवत्यविद्या अ- विद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाइति एतएवस्वसंज्ञाभि- [illegible]मोमोहोमहामोहस्तामिस्रान्धतामिस्रइति एते चित्तमलप्रस- [illegible]ाविधास्यन्ते ॥ ८ ॥

[illegible]ज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पः ९ ॥

[illegible]णोपारोहीन विपर्ययोपारोहीचवस्तु शून्यत्वेपिशब्द- ज्ञान[illegible]बन्धनोव्यवहारोदृश्यते तद्यथाचैतन्यंपुरुषस्य- [illegible]तियदाचितिरेवपुरुषःतदाकिमत्रकेनव्यपदिश्यतेभवति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

चव्यपदेशैवृत्तिः यथाचैत्रस्यगौरितितथाप्रतिषिद्धवस्तुधर्मानिष्क्रियः पुरुषः तिष्ठतिवाणाः स्थास्यतिइति गतिनिवृत्तौधात्वर्थमात्रं गम्यतेतथानुत्पत्तिधर्मा पुरुषइतिउत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यतेनपुरुषान्वयीधर्मः,तस्माद्विकल्पितः सधर्मस्तेनचास्तिव्यवहारइति ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

साचसम्प्रबोधेप्रत्यवमर्शात्प्रत्ययविशेषः कथंसुखमहमस्वाप्सम् प्रसन्नंमेमनः प्रज्ञामेविशारदीकरोतिदुःखमहमस्वाप्संस्त्यानंमेमनोभ्रमत्यनवस्थितं गाढंमूढोऽहमस्वाप्सङ्गुरूणिमेगात्राणि क्लांतंमेचित्तंअलसंमुषितमिवतिष्ठतीति सखल्वयंप्रबुद्धस्यप्रत्यवमर्शोनस्यात् असतिप्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्चतद्विषयानस्युः तस्मात्प्रत्ययविशेषोनिद्रासाचसमाधावितरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति १०

अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषःस्मृतिः ॥११॥

किंप्रत्ययस्यचित्तं स्मरति,आहोस्वित् विषयस्येतिग्राह्योपरक्तः प्रत्ययोग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः,तथाजातीयकंसंस्कारमारभतेसंस्कारः,स्वव्यंजकांजनः तदाकारामेवग्राह्यग्रहणोभयात्मिकांस्मृतिञ्जनयति तत्रग्रहणाकारपूर्वाबुद्धिः, ग्राह्याकारपूर्वास्मृतिः,साचद्वयीभावितस्मर्तव्याचाभावितस्मर्तव्याचस्वप्नेभावितस्मर्तव्याजाग्रत्समयेत्वभावितस्मर्तव्येतिसर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्तिसर्वाश्चैतावृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः, सुखदुःखमोहाश्चक्लेशे[illegible] याः,सुखानुशयीरागः दुःखानुशयीद्वेषः मोहः पुन[illegible] ताः सर्वावृत्तयोनिरोद्धव्याः, आसांनिरोधेसम्प्रज्ञातोवा भवति,असम्प्रज्ञातोवेतिअथासांनिरोधेकउपाय इति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अभ्यासवैराग्याभ्यान्तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदीनामोभयतोवाहिनीवहति कल्याणायवहति पापायच, यातुकैवल्यप्राग्भाराविवेकविषयनिम्नासाकल्याणवहा, संसारप्राग्भाराविवेकविषय निम्ना, पापवहा, तत्रवैराग्येण विषय स्रोतः खिलीक्रियते, विवेकदर्शनाभ्यासेनविवेकस्रो । तउद्घाट्यते इत्युभयाधीनश्चित्त । वृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

तत्रस्थितौयत्नोभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्यप्रशान्तवाहिताःस्थितिः तदर्थः प्रयत्नोवीर्यमुत्साहः तत्सम्पिपादयिषयातत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

सतुदीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितोदृढ़भूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसाब्रह्मचर्येणविद्ययाश्रद्धयाचसम्पादितः सत्कारवान्दृढ़भूमिर्भवतिव्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवामभिभूतविषयइत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम् ॥ १५ ॥

[illegible]न्नपानमैश्वर्यमितिदृष्टविषयवितृष्णस्यस्वर्गवैदेह्यप्रकृति-[illegible]प्राप्तावानुश्रविकविषयेवितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंयोगेपि चि[illegible] विषय दोषदर्शिनः प्रसङ्ख्यानबलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्यावशीकार संज्ञावैराग्यम् ॥ १५ ॥

तत्परम्पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छु-द्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्योविरक्तइति-- तत्द्वयंवैराग्यन्तत्रयदुत्तरन्तत्ज्ञानप्रसादमात्रं यस्योदयेप्रत्युदि-तख्यातिरेवंमन्यते प्राप्तप्रापणीयक्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः छि-न्नः श्लिष्टपर्वाभवसंक्रमोयस्याविच्छेदात् जनित्वाम्रियतेमृत्वा चजा यतइतिज्ञानस्यैवपराकाष्ठवैराग्यंएतस्यैवहिनांतरी-यकं कैवल्यमिति यथोपायद्वयेननिरुद्धचित्तवृत्तेःकथमुच्यतेसं-प्रज्ञातःसमाधिरिति ॥ १६ ॥

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्स म्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कः चित्तस्यालम्बनेस्थूलआभोगः सूक्ष्मोविचारः आनन्दो ल्हादः एकात्मिकासंविदस्मितातत्रप्रथमः चतुष्टयानुगतः स-माधिः सवितर्कः द्वितीयोवितर्कविकलः सविचारः तृतीयोवि-चारविकलः सानन्दः चतुर्थस्तद्विकलः अस्मितामात्रइतिसर्वये-ते सालम्बनाः समाधयः अथासंप्रज्ञातसमाधिः किमुपायः किं स्वभावोवेति ॥ १७ ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोन्यः१८

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमयेसंस्कारशेषोनिरोधश्चित्तस्य समाधि[illegible] ज्ञातः तस्यपरवैराग्यमुपायः सालंवनोह्यभ्यासस्तत्सा[illegible]धन नकल्प्यतइति विरामप्रत्ययोनिर्वस्तुक[illegible]लंबनो[illegible] सचार्थ शून्यः यदभ्यासपूर्वंचित्तंनिरालंवनम[illegible]भावप्राप्तमिवभवतीत्येष-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

निर्वीजः समाधिरसम्प्रज्ञातः सखल्वयंद्विविध उपायप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च तत्रोपायप्रत्ययोयोगिनांभवति ॥ १८ ॥

भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानांदेवानांभवप्रत्ययः तेहिस्वसंस्कारमात्रोपयोगेनचित्तेनकैवल्यपदमिवानुभवंतः स्वसंस्कारविपाकंतथाजातीयकमतिवाहयंतितथाप्रकृतिलयाः साधिकारेचेतसिप्रकृतिलीनेकैवल्यपदमिवानुभवन्तियावन्नपुरावर्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति १९

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषां ॥ २० ॥

उपायप्रत्ययोयोगिनांभवतिश्रद्धाचेतसः सम्प्रसादः साहिजननीवकल्याणी योगिनंपातितस्यश्रद्दधानस्यविवेकार्थिनो वीर्यमुपजायतेसमुपजातवीर्यस्यस्मृतिरुपतिष्ठते स्मृत्युपस्थानेचचित्तमनाकुलंसमाधीयते समाहितचित्तस्यप्रज्ञाविवेकउपावर्ततेयेन यथावद्वस्तुजानातितदभ्यासात्तद्विषयाच्चवैराग्यादसम्प्रज्ञातः समाधिर्भवतिते खलुनवयोगिनोमृदुमध्याधिमात्रोपायाभवन्तितद्यथा मृदुपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपायानां ॥ २० ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

मृदुतितस्मृदूपायो पित्रिविधोमृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति तथामध्योपायस्तथाधिमात्रोपायइतितत्राधिमात्रोपाया- [illegible]लाभः समाधिफलंचभवतीति ॥ २१ ॥

मृदु[illegible]धिमात्रत्वात्ततोपिविशेषः २२

मृदुतीव्रोमध्यतीव्रोधिमात्रतीव्रइतिततोपिविशेषः तद्विशेषा-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

न्मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः ततोमध्यतीव्र वेगस्यासन्नतरः तस्मा-
दधिमात्रतीव्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्याप्यासन्नतमः समाधिला-
भः समाधिफलंचेति ॥ २२ ॥ किमेतस्मादेवासन्नतमः समाधि-
र्भवतिअथास्यलाभेभवतिअन्योपिकश्चिदुपायोनभवेति ॥ २२ ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्या-
नमात्रेण तदभिध्यानादपियोगिनः आसन्नतरः समाधिलाभः
फलंचभवतीति ॥ २३ ॥ अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोयमी-
श्वरोनामेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष-
विशेषईश्वरः ॥ २४ ॥

अविद्यादयः क्लेशाः कुशलाकुशलानिकर्माणि तत्फलं विपाक-
स्तदनुगुणावासनाआशयाः तेचमनसिवर्तमानाः पुरुषेव्यपदि
श्यन्ते सहितत्फलस्यभोक्तेतियथाजयः पराजयोवायोद्धृषुवर्तमा
नः स्वामिनिव्यपदिश्यतेयोह्यनेनभोगेनापरामृष्टः सपुरुषविशेषः
ईश्वरः कैवल्यंप्राप्तास्तर्हिसंतिचबहवः केवलिनः तेहित्रीणिबंध-
नानि छित्वाकैवल्यंप्राप्ताः ईश्वरस्यचतत्संबन्धोन भूतोनभावी
यथामुक्तस्य पूर्वाबन्धकोटिः प्रज्ञायतेनैवमीश्वरस्य यथावाप्रकृ-
तिलीनस्योत्तराबन्धकोटिः संभाव्यतेनैवमीश्वरस्य सतुसदैवमु-
क्तः सदैवेश्वरइति योसौप्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य श[illegible]
कउत्कर्षः सकिंसनिमित्तआहोस्विन्निर्निमित्तइति तस्य[illegible]शास्त्रन
मित्तं शास्त्रंपुनः किंनिमित्तं प्रकृष्टसत्वनिमित्तं एतयोः शास्त्रोत्क
र्षयोरीश्वरसत्वेवर्तमानयोरनादिः संबन्धः एतस्मादेतद्भवतिसदै

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

वेश्वर: सदैवमुक्तइति तच्चतस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तंनता वदैश्वर्यांतरेणातद्गतिशय्यते यदेवाति शयिस्यात्तदेवतरस्यात्त-स्माद्यत्रकाष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य सईश्वर: नचतत्समानमैश्वर्यं म-स्तिकस्मात् द्वयो: तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थेनवमिदम स्तुपुराणमिदमस्त्वितिएकस्यसिद्धावितरस्यप्राकाम्यविघाताटून त्वंप्रसक्तंद्वयोश्चतुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति घर्थस्यवि रुद्धत्वात् तस्माद्यदस्यसाम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यंसईश्वर: स चपुरुषविशेषइतिकिंच ॥ २४ ॥

तत्रनिरतिशयंसर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्प-वह्निति सर्वज्ञबीजमेतद्विवर्धमानंयत्रनिरतिशयंससर्वज्ञ: अस्ति काष्ठाप्राप्ति: सर्वज्ञबीजस्यसातिशयत्वात्परिमाणवदितियत्रका-ष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्यससर्वज्ञ: सचपुरुषविशेषइतिसामान्यमात्रोपसं हारेकृतोपक्षयमनुमानंनविशेषप्रतिपत्तौ समर्थमितितस्यसंज्ञा-दिविशेषप्रतिपत्तिरागमत: पर्य्यन्वेष्यातस्यात्मानुग्रहाभावेपि भूतानुग्रह: प्रयोजनंज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषुसं-सारिण: पुरुषानुद्धरिष्यामीतितथाचोक्तं आदिविद्वान्निर्माणचि त्तमधिष्ठायकारुण्याद्भगवान्परमर्षिरासुरयेजिज्ञासमानायतन्त्रं प्रोवाचेति ॥ २५ ॥

सएषपूर्वेषामपिगुरु: कालेनानवच्छेदा-त्॥ २६ ॥

पूर्वे हि गुरव: कालेनावच्छेद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालोनो-पावर्त्ततेसएषपूर्वेषामपिगुरु: यथास्यसर्गस्यादौप्रकर्षगत्यासिद्ध: तथापिक्रान्तसर्गादिष्वपिप्रत्येतव्य: ॥ २६ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्यवाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

वाच्यईश्वरः प्रणवस्यकिमस्यसंकेतकृतं वाच्यवाचकत्वं अथप्रदीपप्रकाशवदवस्थितमितिस्थितोस्य वाचकेनसहसंबन्धः संकेतस्त्वीश्वरस्यस्थितमेवार्थं मभिनयतियथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्यपिता अयमस्यपुत्रइतिसर्गान्तरेष्वपिवाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैवसङ्केतः क्रियतेसम्प्रतिपत्तिनित्यतयानित्यः शब्दार्थसम्बन्धइत्यागमिनः प्रतिजानतेविज्ञातवाच्यवाचकत्वस्ययोगिनः ॥ २७ ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्रणवस्यजपः प्रणवाभिधेयस्यचेश्वरस्यभावनातदस्ययोगिनः प्रणवंजपतः प्रणवार्थंचभावयतश्चित्तमेकाग्रंसम्पद्यतेतथाचोक्तम् स्वाध्यायाद्योगमासीतयोगात्स्वाध्यायमामनेत् स्वाध्याययोगसम्पत्यापरमात्माप्रकाशतेइतिकिंचास्यभवति ॥ २८ ॥

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च

येतावदन्तरायाः व्याधिप्रभृतयः तेतावदीश्वरप्रणिधानान्नभवन्ति स्वरूपदर्शनमप्यस्यभवतियथैवेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलः अनुपसर्गः तथायमपिबुद्धेः प्रतिसंवेदीयः पुरुषइत्येवमधिगच्छति अथ केऽन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपकाः केपुनस्तेकियन्तोवेति ॥ २९ ॥

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

नवान्तरायाश्चित्तस्यविक्षेपाः सहैतेचित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभा

वेनभवन्तिपूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यंस्त्यानम कर्मण्यताचित्तस्य संशयउभयकोटिस्पृक्विज्ञानंस्यादिदं एवं नैवंस्या दितिप्रमादः समाधिसाधनानामभावनम् आलस्यङ्कायस्यचित्तस्य चगुरुत्वादप्रवृत्तिः अविरतिश्चित्तस्य विषयसम्प्रयोगात्मागर्द्धः भ्रान्तिदर्शनंविपर्ययज्ञानम् अलब्धभूमिकत्वंसमाधिभूमेरलाभः अनवस्थितत्वंयल्लब्धायांभूमौचित्तस्या प्रतिष्ठासमाधिप्रतिलम्भेहिसतितदवस्थितंस्यादिति एतेचित्तविक्षेपानवयोगमलाः योगप्रतिपक्षा योगान्तरायाइत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वास प्रश्वासाविक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥

दुःखमाध्यात्मिकम् आधिभौतिकंआधिदैविकंचयेनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्तेतत्दुःखन्दौर्मनस्यं इच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः यदङ्गान्येजयतिकंपयति तदङ्गमेजय त्वम्प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामतिसश्वासः यत्कौष्ठ्यंवायुन्निस्सारयतिसप्रश्वासः एतेविक्षेपसहभुवोविक्षिप्तचित्तस्यैतेभवन्तिसमाहितचित्तस्यैतेनभवन्ति अथैतेविक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यांसवैराग्याभ्यांनिरोद्धव्याः। तत्राभ्यासस्यविषयमुपसंहरन्निदमाह ३१

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ३२ ॥

[illegible]प्रतिषेधार्थमेकतत्वावलंवनंचित्तमभ्यसेत्यस्यतुप्रत्यर्थनियतंप्रत्य[illegible]कंचचित्तन्तस्यसर्वमेवचित्त एकाग्रंनास्त्येव विक्षिप्तं यदि[illegible]सर्वतः प्रत्याहृत्यएकस्मिन्नर्थेसमाधीयतेतदाभवत्येकाग्रमित्यतोनप्रत्यर्थंनियतं योपिसदृशप्रत्ययप्रवाहेण चि

त्तमेकाग्रंमन्यतेतस्यैकाग्रतायदिप्रवाहचित्तस्यधर्मः तदैकंना-
स्तिप्रवाहचित्तंक्षणिकत्वात् अथप्रवाहांशस्यैवप्रत्ययस्यधर्मः स
सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाहीवाविसदृशप्रत्ययप्रवाहो वाप्रत्यर्थनियत
त्वादेकाग्र एवेतिविक्षिप्तचितानुपपत्तिः तस्मादेकमनेकार्थमव
स्थितंचित्तमितियदि चचित्तेनैकेनान्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्य
याजायेरन् अथकथमन्य प्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्ताभवेत् अन्यप्रत्ययो
पचितस्यचकर्माशयस्यान्यः प्रत्ययउपभोक्ताभवेत् कथंचित् समा
धीयमानमप्येतद्गोमयपायसीयं न्यायमाक्षिपति किंचस्वात्मानु
भवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वेप्राप्नोति कथंयदहमद्राक्षंतत्स्पृशा-
मियश्चास्प्राक्षन्तत्पश्यामीतिअहमितिप्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु
चित्तेषुवर्तमानः सामान्यमेकंप्रत्ययिनमाश्रयेतस्वानुभवग्राह्य
श्चायमभेदात्मा अहमितिप्रत्ययः नचप्रत्यक्षस्यमाहात्म्यम्प्रमा-
णांतरेणाभिभूयते प्रमाणांतरंचप्रत्यक्षबलेनैवव्यवहारंलभते त-
स्मादेकमनेकार्थं मवस्थितंचचित्तंयस्येदंशास्त्रेण परिकर्मनि-
र्दिश्यतेतत्कथम् ॥ ३२ ॥

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्या
पुण्यविषयाणांभावनातश्चित्तप्रसादनम् ३३

तत्रसर्वप्राणिषुसुखसंभोगापन्नेषुमैत्रींभावयेत् दुःखितेषुकरु-
णां पुण्यात्मकेषुमुदितां अपुण्यशीलेषूपेक्षांएवमस्यभावयतः
शुक्लो धर्म उपजायतेततश्चचित्तम्प्रसीदतिप्रसन्नमेकाग्रस्थितिप-
दंलभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य ॥ ३४ ॥

कौष्ठ्यस्यवायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनंवि-
धारणंप्राणायामः ताभ्यांवामनसः स्थितिंसंपादयेत् ॥ ३४ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

नासिकाग्रेधारयतोऽस्ययादिव्यगन्धसंवित्सागन्धप्रवृत्तिः जिह्वाग्रेरससंवित् तालुनिरूपसंवित् जिह्वामध्येस्पर्शसंवित् जिह्वामूलेशब्दसंवित्इत्येताः प्रवृत्तयउत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्तिसंशयंविधमन्तिसमाधिप्रज्ञ यांचद्वारीभवन्तीतिएतेनचन्द्रादित्यग्रहमणिप्रदीपरत्नादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्नाविषयत्येववेदितव्या यद्यपितत्तच्छास्त्रानुमाना चार्योपदेशैरवगतमर्थं तत्वंसद्भूतमेवभवति एतेषांयथाभूतार्थंप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापियावदेकदेशोपिकश्चित् नस्वकरण संवेद्योभवतितावत्सर्वंपरोक्षमिवअपवर्गादिषु सूक्ष्मेष्वर्थेषुनदृढांबुद्धिमुत्पादयतितस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेवावश्यङ्कश्चिद्विशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः तत्रतदुपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षत्वेसतिसर्वंसुसूक्ष्मविषयमप्यापवर्गात् श्रद्धीयतेएतदर्थमेवेदंचित्तपरिकर्मनिर्दिश्यते अनियतासुवृत्तिषुतद्विषयायां वशीकारसंज्ञायामुपजातायांसमर्थः स्यात् तस्यतस्यार्थस्यप्रत्यक्षीकरणायेति तथाचसतिश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधयः अस्याःप्रतिबन्धेनभविष्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोकावाज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः स्थितिनिबन्धनीतिअनुवर्ततेहृदयपुण्डरीकेधार[illegible]तोयाबुद्धिसंवितः बुद्धिसत्वंहिभास्वरमाकाशकल्पंतत्रस्थितिवैशार[illegible]त्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेणविकल्पतेतथास्मितायांसमापन्नंचित्तं निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं शान्तमनन्तमस्मितामात्रंभवतियत्रेदमुक्तं तमणुमात्रमात्मानमनुवि-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

द्यास्मीति एवन्तावत्संप्रजानीतेइत्येषाद्वयी विशोका विषयव-
तीअस्मितामात्रं च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यतेयया योगिनश्चित्तं-
स्थितिपदंलभतइति ॥ ३६ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा ॥ ३७ ॥

स्वप्नज्ञानालंबनंनिद्राज्ञानालंबनंवातदाकारंयोगिनश्चित्तस्थि
तिपदंलभतइति ॥ ३७ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३८ ॥

यदेवाभिमतंतदेवध्यायेत् तत्रलब्धस्थितिकमन्यत्रापिस्थिति-
पदं लभत इति ॥ १८ ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्यवशीकारः ३९

सूक्ष्मेनिविशमानस्यपरमाण्वंतंस्थितिपदंलभतइति स्थूलेनि-
विशमानस्यपरममहत्त्वांतंस्थितिपदंचित्तस्यएवंतामुभयींकोटिम-
नुधावतोयोस्याप्रतिघातः सपरोवशीकारः तद्वशीकारात्परिपूर्णं-
योगिनश्चित्तंनपुनरभ्यासकृतंपरिकर्मापेक्षतइति अथलब्धस्थिति
कस्यचेतसः किंस्वरूपाकिंविषयावासमापत्तिरितितदुच्यते ३९ ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेर्ग्रहीतृग्रहण-
ग्राह्येषुतत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ४०

क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः अभिजातस्येवमणेरि
तिदृष्टांतोपादानंयथास्फटिकउपाश्रयभेदात् तत्तद्रूपोपरक्तउपा-
श्रयरूपाकारेणनिर्भासते. तथाग्राह्यालंबनोपरक्तंचित्तंग्राह्य स-
समापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेणनिर्भासते भूतसूक्ष्मोपरक्तंभूतसू-
क्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासंभवति तथा स्थूलालंबनोपर

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

क्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासंभवति तथा विश्वभेदोपरक्तं विश्वभेदसमापन्नं विश्वरूपाभासंभवति तथा ग्रहणेष्वपींद्रियेष्वपिद्रष्टव्यं ग्रहणालंबनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेणनिर्भासते तथा ग्रहीतृपुरुषालंबनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेणनिर्भासते तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेणनिर्भासते तदेवमभिजात मणिकल्पस्यचेतसोग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुपुरुषेन्द्रियभूतेषु यातत्स्थतदंजनतातेषु स्थितस्यतदाकारापत्तिः सासमापत्तिरित्युच्यते ॥ ४० ॥

तत्रशब्दार्थज्ञानविकल्पैःसङ्कीर्णासवितर्कासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

तद्यथागौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरितिज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपिग्रहणंदृष्टं विभज्यमानाश्चान्येशब्दधर्माअन्येऽर्थधर्मा अन्येविज्ञानधर्माइत्येतेषांविभक्तः पन्थाः तत्रसमापन्नस्ययोगिनोयो गवाद्यर्थः समाधिप्रज्ञायांसमारूढः सचेच्छब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्तते सासंकीर्णासमापत्तिः सवितर्केत्युच्यते यदापुनः शब्द संकेतस्मृतिपरिशुद्धौश्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायाम् समाधिप्रज्ञायाम् स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते साच निर्वितर्कासमापत्तिः तत्परम्प्रत्यक्षं तच्चश्रुतानुमानयोर्बीजम् ततः श्रुतानुमानेप्रभवतः नच श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मादऽसंकीर्णं प्रमाणांतरेणयोगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमितिनिर्वितर्कायाः समापत्तेस्त्स्याः सूत्रेलक्षणंद्योत्यते ॥ ४१ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनि-र्भासानिर्वितर्का ।। ४२ ।।

याशब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौग्राह्यस्वरूपोपरक्ता।प्रज्ञास्वमिवप्रज्ञारूपंग्रहणा त्मकंत्यक्त्वापदार्थमात्रस्वरूपा ग्राह्यस्वरूपापन्नेवभवति सानिर्वितर्कासमापत्तिः तथाच व्याख्याता।तस्या।एकबुध्युपक्रमोह्यर्थात्मा।अणुप्रचयविशेषात्मा गवादिर्घटादिर्वालोकः सच संस्थानविशेषोभूतसूक्ष्माणांसाधारणोधर्मआत्मभूतः फलेनव्यक्तेनानुमितः स्वव्यंजकांजनः प्रादुर्भवतिधर्मान्तरो दयश्चतिरोभवति स एषधर्मोऽवयवीत्युच्यते योसावेकश्च महांश्च अणीयांश्च स्पर्शवांश्चक्रियाधर्मकश्चानित्यश्च तेनावयविनाव्यवहाराः क्रियंते यस्यपुनरवस्तुकः सप्रचयविशेषः सूक्ष्मंचकारणमनुपलभ्यन्तस्यावयव्यभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठंमिथ्याज्ञानमितिप्रायेणसर्वमेवप्राप्तं मिथ्याज्ञानमपिकिंस्यात् विषयाभावात् यद्यदुपलभ्यते तत्तदवयवित्वेनाघ्रातं तस्मादस्त्यवयवी योमहत्त्वादिव्यवहारापन्नः समापत्तेर्निर्वितर्काया विषयो भवति ॥ ४२ ॥

एतयैवसविचारा निर्विचाराच सूक्ष्म-विषयाव्याख्याता ।। ४३ ।।

तत्रभूतसूक्ष्मे ष्वभिव्यक्तधर्मकेषुदेशकालनिमित्ता नुभवावच्छिन्नेषुयासमापत्तिः सासविचारेत्युच्यते तत्राप्ये कबुद्धिनि[illegible]त्या समेवोदितधर्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालंबनीभूतंसमाधिप्र[illegible]ज्ञायामुपतिष्ठते यापुनः सर्वथासर्वतः शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषुसर्वधर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषुसमा[illegible]त्तिः सानिर्विचारेत्युच्यते ए-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

वंस्वरूपं हितम्न् तसूक्ष्मं एतेनैव स्वरूपेणालंबनीभूतमेव समाधिप्रज्ञा स्वरूपमुपरंजयति प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्यते तत्र महद्वस्तुविषया सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मविषया सविचारा निर्विचारा च एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहानिर्व्याख्यातेति ॥ ४३ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् । ४४ ।

पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्य रसतन्मात्रं तैजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं आकाशस्य शब्दतन्मात्रमिति तेषामहंकारः अस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति सत्यं यथालिङ्गात्परमलिङ्गस्य सौक्ष्म्यं न चैवं पुरुषस्य किंतु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवतीति अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातं ॥ ४४ ॥

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४५ ॥

ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सबीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचार इति चतुर्धा प्रसंख्यातः समाधिरिति ॥ ४५

निर्विचारवैशारद्ये अध्यात्मप्रसादः ४६

अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यं यदा निर्विचारस्य समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवति अध्यात्मप्रसादः भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटप्रज्ञालोकः तथा चोक्तं प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥ ४६ ॥ —

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ऋतम्भरातत्रप्रज्ञा ॥ ४७ ॥

तस्मिन्सत्याश्रितचित्तस्ययाप्रज्ञाजायतेतस्याऋतंभरेतिसंज्ञाभवति अन्वर्थाचसासत्यमेवबिभर्तिनतत्रविपर्यासज्ञानगन्धोप्यस्तीतितथाचोक्तं आगमेनानुमानेनध्यानाभ्यासरसेनचत्रिधाप्रकल्पयन्प्रज्ञांलभतेयोगमुत्तममितिसापुनः ॥ ४७ ॥

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य विषयाविशेषार्थत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रुतमागमविज्ञानन्तत्सामान्य विषयन्नह्यागमेनशक्योविशेषोभिधातुंकस्मात्नहिविशेषेणकृतसंकेतः शब्दइतितथानुमानसामान्य विषयमेव यत्रप्राप्तिस्तत्रगतिः यत्राप्राप्तिस्तत्रनभवतिगतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्माच्छ्रुतानुमानविषयोन विशेषः कश्चिदस्तीति नचास्यसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्यवस्तुनोलोकप्रत्यक्षेणग्रहणम् नचास्यविशेषस्याप्रमाणकस्याभावोस्तीति समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यएवसविशेषोभवतिभूतसूक्ष्मगतोवा पुरुषगतोवा तस्माच्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयासाप्रज्ञाविशेषार्थत्वादिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भेयोगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारोनवोनवोजायते ॥ ४८ ॥

तज्जःसंस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ४९

समाधिप्रज्ञाभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयम्बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्ययानभवन्ति प्रत्य[illegible]रोधेसमाधिरुपतिष्ठतेततः समाधिप्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्काराइति नवः संस्काराशयोजायते ततः प्रज्ञाततश्चसंस्काराइति कथमसौसंस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारन्नकरिष्यतीति नतेप्रज्ञा-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

क्लृप्ताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादवसादयन्ति ख्यातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति किन्त्वाख्यभवति ॥ ४९ ॥

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५० ॥

सन केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृतानां संस्काराणामपि प्रतिबन्धी भवति कस्मान्निरोधजः संस्कारः समाधिजान्संस्कारान्बाधत इति निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधचित्तकृतसंस्कारास्तित्वमनुमेयम् । व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैः सहकैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृतावव स्थितायां प्रविलीयते तस्मात्ते संस्काराश्चित्तस्याधिकारविरोधिनस्थितिहेतवो यस्मादवसिताधिकारं सहकैवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं विनिवर्तते तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपप्रतिष्ठः अतः शुद्धमुक्तइत्युच्यते ॥ ५०

इति पातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे समाधिपादः ॥ प्रथमः १ ॥

उद्दिष्टः समाहितस्य योगः कथं व्युत्थितचित्तोपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः १

नातपस्विनोयोगः सिध्यति, अनादिकर्मक्लेशवासनाविषयप्रत्युपस्थित विषयजाला,चाशुद्धि,र्नान्तरेणतपः सम्भेदमापद्यत इति तपसउपादानम् । तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणाञ्जपः मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानम् सर्वक्रियाणांपरमगुरावर्पणम् तत्फलसंन्यासोवा ॥ १ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

**सहिक्रियायोगःसमाधिभावनार्थःक्ले-
शतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥**

क्रियायोगः।
सहिक्रियासेव्यमानः समाधिम्भावयति क्लेशांश्चप्रतनूकरोति। प्रतनूकृतान् क्लेशान्प्रसंख्यानाग्निनादग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति। तेषांतनूकरणात्पुनः क्लेशैरपरामृष्टासत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्माप्रज्ञासमाप्ताधिकाराप्रतिप्रसवायकल्पिष्यतेइति। अथकेक्लेशाःकियन्तोवेति ॥ २ ॥

**अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च-
क्लेशाः ॥ ३ ॥**

क्लेशाइति पञ्चविपर्ययाइत्यर्थः तेस्यन्दमानागुणाधिकारंद्रढयन्ति परिणाममवस्थापयन्ति कार्यकारणस्रोतउन्नमयन्ति परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वा कर्मविपाकंचाभिनिर्हरन्तीति ॥ ३ ॥

**अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषाम्प्रसुप्ततनुविच्छि-
न्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥**

अत्राविद्याक्षेत्रंप्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनांचतुर्विधकल्पितानांप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणांतत्रकाप्रसुप्तिः चेतसिशक्तिमात्रप्रतिष्ठानांबीजभावोपगमः। तस्य प्रबोधआलम्बनेसंमुखीभावः प्रसंख्यानवतोदग्धक्लेशबीजस्यसंमुखीभूतेप्यालम्बनेनासौपुनरस्तिदग्धबीजस्यकुतः प्ररोहइति। अतः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेहइत्युच्यते तत्रैवसादग्धबीजभावाः पञ्चमीक्ले[illegible]शावस्थानान्यत्रेतिसतां क्लेशानांतदाबीजसामर्थ्यंदग्ध[illegible]तविषयस्यसंमुखीभावेपिसतिन भवत्येषांप्रबोधइत्युक्ताप्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्चतनुत्वमुच्यते। प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवोभव

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

न्तितथाविच्छिद्यविच्छिद्यतेनतेनात्मनापुनः समुदाचरन्तीति । विच्छिन्नाः कथंरागकालेक्रोधस्यादर्शनात् । नहिरागकालेक्रोधःसमुदाचरतिरागश्चक्कचिद्दृश्यमानोनविषयान्तरेनास्तिनैकस्यांस्त्रियांचैत्रोरक्तइत्तिअन्यासुस्त्रीषुविरक्तःकिन्तुतत्ररागोलब्धवृत्तिःअन्यत्रभविष्यद्वृत्तिरिति सहित दाप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोभवतत्रिविषयेयोलब्धवृत्तिः सउदारः सर्वएवैतेक्लेशविषयत्वन्नातिक्रामन्ति कस्तर्हिविच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारोवाक्लेशइतिउच्यते सत्यमेवैत् किन्तुविशिष्टानामेवैतेषांविच्छिन्नादित्वं यथैवप्रतिपक्षभावनातोनिवृत्तस्तथैवस्वव्यञ्जकाञ्जनेनाभि व्यक्तइति सर्वएवामोक्लेशाअविद्याभेदाः कस्मात्सर्वेष्वविद्यै वाभिप्लवतेयदविद्ययावस्त्वाकार्यतेतदेवानुशेरतेक्लेशाविपर्यासप्रत्ययकालेउपलभ्यन्तेक्षीयमाणांचाविद्यामनुक्षीयन्तइति । तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्ये कार्येनित्यख्यातिः । तद्यथा ध्रुवापृथिवीध्रुवासचन्द्रतारकाद्यौः अमृतादिवौकसइति । तथाशुचौपरमवीभत्सेकायेशुचिख्यातिः । उक्तञ्चस्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निः स्यन्दान्निधनादपि कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिताह्यशुचिंविदुः । इत्यशुचौशुचिख्यातिर्दृश्यते नवेवशशाङ्कलेखाकमनीयेयंकन्यामध्वमृतावयवनिर्मितेवचन्द्रम्भित्त्वानिः सृतेवज्ञायते नीलोत्पलपत्रायताक्षीहावगर्भाभ्यांलोचनाभ्याञ्जीवलोकमाश्वासयन्तीं वेतिकस्यकेनाभिसम्बन्धः । भवति चैवमशुचौशुचिविपर्यासप्रत्ययइति एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययस्तथैवा नर्थेचार्थप्रत्ययोव्याख्यातः तथादुःखेसुखख्यातिंवक्ष्यति परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनइतितत्र सुखख्यातिरविद्या तथाअ-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नात्मन्यात्मख्यातिर्बाह्योपकरणेषु चेतनाचेतनेषु भोगाधिष्ठाने वा शरीरे पुरुषोपकरणे वा मनसि अनात्मन्यात्मख्यातिरिति तथैतदत्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलमस्य क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य च सविपाकस्येति तस्याश्चामित्रागोष्पदवद्वस्तुसत्त्वं विज्ञेयम्। यथा नामित्रो मित्राभावो न मित्रमात्रं किन्तु तद्विरुद्धः सपत्नः यथा वागोष्पदमभावो न गोष्पदमात्रं किन्तु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम्। एवमविद्या न प्रमाणं न प्रमाणाभावः किन्तु विद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मिता क्लेश उच्यते भोग्यभोक्तृशक्त्योरत्यन्तविभक्तयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोरविभागप्राप्ताविव सत्यां भोगः कल्पते। स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः कैवल्यमेव भवति। कुतो भोग इति तथा चोक्तम् बुद्धितः परमपुरुषमाकारशीलविद्यादिभिः विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति ॥ ६ ॥

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्धस्तृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः ॥ ८ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्वरसवाहीविदुषोपितथारूढोभिनिवेशः ९

सर्वस्यप्राणिनइयमात्माशीर्नित्याभवति मानभूवंभूयासमिति नचाननुभूतमरणधर्मकस्यैषाभवत्यात्माशीः एतयाचपूर्वजन्मानुभवः प्रतीयतेसचायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाहीकृमेरपि-जातमात्रस्यप्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितोमरणत्रासउच्छेददृष्ट्यात्मकःपूर्वजन्मानुभूतंमरणदुःखमनुमापयति । यथाचायमत्यन्तमूढेषु दृश्यतेक्लेशस्तथाविदुषोपिविज्ञातपूर्वापरान्तस्यरूढः कस्मात्समानाहितयोः कुशलाकुशलयोः मरणदुःखानुभवादियं वासनेति ॥ ९ ॥

तेप्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

तेपञ्चक्लेशादग्धबीजकल्पायोगिनश्चरिताधिकारेचेतसिप्रलीनेसहतेनैवास्तङ्गच्छन्तिस्थितानान्तुबीजभावोपगतानाम् ॥ १०

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानांयावृत्तयः स्थूलास्ताः क्रियायोगेनतनूकृताः सत्यः प्रसंख्यानेनध्यानेनहातव्याः यावत्सूक्ष्मीकृतायावद्दग्धबीजकल्पाइतियथाचवस्त्राणांस्थूलोमलः पूर्वन्निर्धूयतेपश्चात्सूक्ष्मोयत्नेनोपायेनचापनीयतेतथास्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूलावृत्तयः क्लेशानाम् सूक्ष्मास्तुमहाप्रतिपक्षाइति ॥ ११ ॥

क्लेशमूलःकर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः १२

तत्रपुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रभवः सदृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्चतत्रतीव्रसंवेगेनमन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तितईश्वरदेवतामहर्षि महानुभावानामाराधनाद्वायः परिनिष्पन्नः ससद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशयइति तथातीव्रक्ले-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

शेनभीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः सचापिपापकर्माशयः सद्यए-वपरिपच्यते यथा नन्दीश्वरः कुमारोमनुष्यपरिणामंहित्वा देवत्वेनपरिणतः तथानहुषोपिदेवानामिन्द्रः स्वकंपरिणामंहित्वा-तिर्यक्त्वेनपरिणतइति तत्रनारकाणांनास्तिदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयःक्षीणक्लेशानामपिनास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयःकर्माशयइति १२

सतिमूलेतद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः ॥ १३

सत्सुक्लेशेषुकर्माशयोविपाकारम्भीभवति । नोच्छिन्नक्लेशमूलः यथातुषावनद्धाःशालितण्डुलाःअदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्थाभवन्ति नापनीततुषादग्धबीजभावावातथाक्लेशावनद्धःकर्माशयोविपाकप्ररोहीभवतिनापनीतक्लेशोनप्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभा-वोवेति सचविपाकस्त्रिविधोजातीरायुर्भोगइति तत्रेदंविचार्य्य-ते किमेकंकर्मएकस्यजन्मनः कारणमथैकङ्कर्मानेकञ्जन्माक्षिपतीतिद्वितीयाविचारणाकिमनेकङ्कर्मानेकञ्जन्मनिर्वर्तयति । अथानेकङ्कर्मैकञ्जन्मनिर्वर्तयतीतिनतावदेकङ्कर्मैकस्यजन्मनःकारणंकस्मादनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशिष्टकर्मणःसांप्रतिकस्यचफलक्रमानियमात् । अनाश्वासोलोकस्यप्रसक्तः सचानिष्ट-इतिनचैककर्मानेकस्यजन्मनः कारणंकस्मादनेकेषुकर्मसुएकैकमेवकर्मानेकस्यजन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्यविपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्टइति । नचानेकङ्कर्मानेकस्यजन्मनःकारणङ्कस्मात्तदनेकञ्जन्मयुगपन्नसंभवतीतिक्रमेणैववाच्यम्तथाचपूर्वदोषानुषङ्गः तस्माज्जन्मप्रायणान्तरेकृतःपुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयोविचित्रः प्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तःएकप्रघट्टकेनमिलित्वामरणम् प्रसाध्यसंमूर्छितएकमेकजन्मकरोति तच्चजन्मतेनैवकर्मणालब्धायुष्कंभवति तस्मिन्नायुषितेनैवकर्मणा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भोगः संपद्यतइति । असौकर्माशयोजन्मायुर्भोगहेतु त्वात्त्रिवि
पाकोऽभिधीयतइति । अतएकभविकः कर्माशयउक्तइतिदृष्टज-
न्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भीभोगहेतुत्वाद्द्विविपाकारम्भीवायु-
र्भोगहेतुत्वात् नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति । क्लेशकर्मविपाकानु-
भवनिर्मिताभिस्तुवासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदंचित्तंचि-
त्रीकृतमिवसर्वतोमत्स्यजालंग्रन्थिभिरिवाततमित्येताअनेकभव
पूर्विकावासनाः । यस्त्वयंकर्माशयएषएवैकभविकउक्तइति । येसं
स्काराः स्मृतिहेतवस्तावासनाः ताश्चानादिकालीनाइति ।
यस्त्वसावेकभविकः कर्माशयः सनियतविपाकश्चानियतवि-
पाकश्च । तत्रदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायंनिय-
मो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । कस्मात् योह्य-
दृष्टजन्मवेदनीयो नियतविपाकस्तस्यत्रयीगतिः कृतस्याविपाक
स्यनाशः प्रधानकर्मण्यावापगमनंवानियतविपाकप्रधानकर्म-
णाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति तत्र कृतस्याविपक्वस्यनाशो
यथाशुक्लकर्मोदयादिहैवनाशः कृष्णस्ययत्रेदमुक्तम् द्वे द्वे हवैकर्म-
णीवेदितव्ये पापकस्यैकोराशिः पुण्यकृतोऽपहन्तितदिच्छस्वकर्मा
णिसुकृतानि कर्तुमिहैवतेकर्मकवयोवेदयन्ते प्रधानकर्मण्यावाप
गमनंयत्रेदमुक्तम् स्यात्स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कु
शलस्यनापकर्षायालम्कस्मात्कुशलंहिमेबह्वन्यदस्तियत्रायमा-
वापगतःस्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पंकरिष्यतीतिनियतविपाकप्रधानकर्म,
णाभिभूतस्यवाचिरमवस्थानम्कथमितिअदृष्टजन्मवेदनीयस्यैवनि
[illegible] कर्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तम् । न-
यतविपाक[illegible]नीयस्यानियतविपाकस्य यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयम्
त्वदृष्टजन्मवेद[illegible]
कर्मानियतविपाकन्तन्नश्येत् आवापंवागच्छेत् अभिभूतंवाचि-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

रमप्युपासितं यावत्समानकर्माभिव्यंजकन्निमित्तमस्यन विपाका भिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणा- दियं कर्मगति श्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृ त्तिरित्येकभविकः कर्माशयोनुज्ञायत इति ॥ १३ ॥

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्य हेतुत्वा त् ॥ १४ ॥

ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः अपुण्यहेतुका दुःख- फला इति । यथा चेदं दुःखप्रतिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेपि दुः खमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः कथन्तदुपपाद्यते ॥ १४ ॥

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरो धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखाऽनुभव इ- ति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चे ति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः तथा चोक्तं नानुपहत्य भूतान्युप- भोगः सम्भवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विष यसुखं चाविद्येत्युक्तम् या भोगेष्विन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत्सु खं या लौल्यादनुपशान्तिस्तत् दुःखं न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वै तृष्ण्यं कर्तुं शक्यं कस्मात् यतो भोगाभ्यासमनु विवर्द्धन्ते रागाः कौ शलानि चेन्द्रियाणा मिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इ- ति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टोयः सुखार्थी विष- यानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति अथ का ताप दुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इ-

तितत्रास्तिद्वेषजःकर्माशयः सुखसाधनानिचप्रार्थयमानः का-
येनवाचामनसाचपरिस्पन्दतेततः परमनुगृह्णात्युपहन्तिचेति-
परानुग्रहपीडाभ्याम् धर्माधर्मावुपचिनोतिसकर्माशयोलोभा-
न्मोहाच्चभवतीत्येषातापदुःखतोच्यतेकापुनः संस्कारदुःखतासु
खानुभवात्सुखसंस्काराशयोदुःखानुभवादपि दुःखसंस्कारा
शयइतिएवङ्कर्मभ्योविपाकेऽनुभूयमानेसुखेदुःखेवापुनः कर्मा
शयप्रचयइति एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतंयोगिनमेवप्र-
तिकूलात्मकत्वादुद्वेजयतिकस्मात् अक्षिपात्रकल्पोहिविद्वा-
नितियथोर्णातन्तुरक्षिपात्रेन्यस्तःस्पर्शेन दुःखयतिनान्येषुगात्रा-
वयवेषुएवमेतानिदुःखान्यक्षिपात्रकल्पंयोगिनमेवक्लिश्नन्तिने-
तरम्प्रतिपत्तारंइतरन्तुस्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तन्त्यजन्त-
न्त्यक्तन्त्यक्तमुपाददानंअनादिवासनाविचित्रयाचित्तवृत्त्यासमन्त-
तोऽनुविद्धमिवाविद्ययाहाहातव्यएवाहङ्कारममकारानुपातिनञ्जा-
तम् जातंबाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापाअनुप्लव-
न्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसाव्युह्यमानमात्मानम्भूतग्रामंदृष्ट्वायो-
गीसर्वदुःखक्षयकारणंसम्यग्दर्शनंशरणम्प्रपद्यतइतिगुणवृत्तिवि-
रोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपाबुद्धिगुणाः
परस्परानुग्रहतन्त्रीभूत्वाशान्तङ्घोरम्मूढंवाप्रत्ययन्त्रिगुणमेवारभ-
न्ते चलञ्चगुणवृत्तमितिक्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तम् रूपातिशयावृ-
त्त्यतिशयाश्चपरस्परेणविरुध्यन्ते सामान्यानितुअतिशयैः सहप्र-
वर्तन्ते एवमेतेगुणाइतरेतराश्रयेणोपार्जित सुखदुःखमोहप्रत्यया
इति सर्वे[illegible]र्वरूपाभवन्तिगुणप्रधानभावकृतस्त्वेषांविशेषइतित-
स्मात् दुःखमे[illegible]वसर्वंविवेकिनइतितदस्यमहतोदुःखसमुदायस्यप्र-
भवबीजमविद्यातस्याश्चसम्यग्दर्शनमभावहेतुःयथाचिकित्साशा
स्त्रञ्चतुर्व्यूहंरोगोरोगहेतुरारोग्यम् भैषज्यमित्येवमिदमपिशास्त्र

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्चतुर्व्यूहमेवतद्यथासंसारः संसारहेतुःमोक्षोमोक्षोपायइतितत्र दुःखबहुलःसंहारोहेयप्रधानपुरुषयोः संयोगोहेयहेतुःसंयोगस्या त्यन्तिकीनिवृत्तिर्हानंहानोपायःसम्यग्दर्शनन्तत्रहातुः स्वरूपंउ- पादेयंहेयम् वानभवितुमर्हतिइतिहानेतस्योच्छेदवादप्रसंगः उपादानेचहेतुवादः उभयप्रत्याख्यानेशाश्वतवादइत्येतत्सम्यक् दर्शनन्तदेतच्छास्त्रंचतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ॥ १५ ॥

हेयंदुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितम् नहेयपक्षेवर्त्ततेवर्त्तमानञ्च स्वक्षणेभोगारूढमिति नतत्क्षणान्तरेहेयतामापद्यते। तस्माद्य- देवानागतंदुःखन्तदेवाक्षिपात्रकल्पंयोगिनंक्लिश्नातिनेतरम्प्रतिप त्तारम् तदेवहेयतामापद्यते । तस्मादेवहेयमित्युच्यतेतस्यैव- कारणम्प्रतिनिर्दिश्यते ॥ १६ ॥

द्रष्टृदृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टाबुद्धेः प्रतिसंवेदीपुरुषः दृश्याबुद्धिसत्त्वोपारूढाः सर्वेधर्माः तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पंसन्निधिमात्रोपकारिदृश्यत्वेनभ वतिपुरुषस्य स्वंदृशिरूपस्यस्वामिनः अनुभवकर्मविषयतामाप- न्नमन्य स्वरूपेणप्रतिलब्धात्मकंस्वतन्त्रमपिपरार्थत्वात्परतन्त्रम् तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतःसंयोगोहेयहेतुःदुःखस्यकारण मित्यर्थः । तथाचोक्तम् तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्ति- कोदुःखप्रतीकारः कस्मात् दुःखहेतोःपरिहार्यस्यप्रतीकारदर्श- नात् तत्यथापादतलस्यभेद्यताकण्टकस्यभेत्तृत्वम्परिहारःकण्ट कस्यपादानधिष्ठानम्पादत्राणव्यवहितेनवाधिष्ठानमेतत्त्रयंयो- वेदलोकेसतत्रप्रतीकारमारभमाणोभेदजं दुःखन्नाप्नोतिकस्मात् त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादितित्रचापितापकस्यरजसः सत्त्वमेवत

प्यङ्गस्मात् तपिक्रियाया: कर्मस्थत्वात्सर्वे कर्मणितपिक्रियानाप-रिणामिनिनिष्क्रियेक्षेचचन्दर्शितविषयत्वात् सर्वेतुतप्यमाने-तदाकारानुरोधीपुरुषोनुतप्यतइतिदृश्यतेदृश्यस्वरूपमुच्यते १७

प्रकाशक्रियास्थितिशीलम्भूतेन्द्रियात्मकम्भोगापवर्गार्थंदृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलंसत्वंक्रियाशीलंरज:स्थितिशीलन्तमइतिएतेगुणा:--परस्परोपरक्तप्रविभागा:परिणामिन: संयोगविभागधर्माणइतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तय:परस्पराङ्गाङ्गित्वेप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिन: प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधानागुणत्वेपिच व्यापारमात्रेणप्रधानान्तर्नीतानुमितास्तित्वापुरुषार्थंकर्तव्यतयाप्रयुक्तसामर्थ्या:सन्निधि--मात्रोपकारिणोऽयस्कान्तमणिकल्पा:प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्यवृत्तिमनुवर्तमाना: प्रधानशब्दवाच्याभवन्तिएतद्दृश्यमित्युच्यतेतदेतद्भूतेन्द्रियात्मकम्भूतभावेनपृथिव्यादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणामतेतथेन्द्रियभावेनश्रोत्रादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणामतइति तत्तुनाप्रयोजनमपितुप्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्ततइति भोगापवर्गार्थंहितदृश्यंपुरुषस्येतितत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नम्भोगोभोक्तु: स्वरूपावधारणमपवर्गइतिद्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनन्नास्तितथाचोक्तम् अयन्तुखलुत्रिषुगुणेषुकर्तृष्वकर्तरिचपुरुषेतुल्याऽतुल्यजातीयेचतुर्थेतत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नाननुपश्यन्नदर्शनमन्यच्छङ्कतइति तावेतौभोगापवर्गौबुद्धावेवप्रवर्त्तमानौकथंपुरुषेऽपदिश्येतेइतियथाविजय:पराजयोवायोद्धृषुवर्तमान:स्वामिन्यपदिश्यते सहितस्यफलस्यभोक्तेतिएवम्बन्धमोक्षौबुद्धावेववर्तमानौपुरुषेऽपदिश्येतेसहितत्फलस्यभोक्तेति । एतेबुद्धेरेवपुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धस्तदर्थावसायोमोक्षइति । एते-

ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशाबुद्धौवर्त्तमानाः पुरुषे
ऽध्यारोपितसद्भावास्सहितत्फलस्यभोक्तेति दृश्यानान्तुगुणानां-
स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते ॥ १८ ॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणपर्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयोभूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धत-
न्मात्राणामविशेषाणांविशेषाः तथाश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा-
निबुद्धीन्द्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाण्येकाद
शमनः सर्वार्थमित्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्यविशेषागुणा
नामेषषोडशकोविशेषपरिणामः षडविशेषाःतद्यथाशब्दतन्मात्रं
स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रंरसतन्मात्रङ्गन्धतन्मात्रंचेत्येकद्वित्रिच-
तुःपञ्चलक्षणाः । शब्दादयः पञ्चाविशेषाः षष्ठश्चाविशेषोऽस्मिता-
मात्रइति एतेसत्तामात्रस्यात्मनोमहतःषडविशेषपरिणामाः
यत्तत्परमविशेषेभ्योलिङ्गमात्रम्महत्तत्त्वन्तस्मिन्नेतेसत्तामात्रेमह-
त्यात्मन्यवस्थायविवृद्धिकाष्ठामनुभवन्ति प्रतिसंसृज्यमानाश्चत-
स्मिन्नेवसत्तामात्रेमहत्यात्मन्यवस्थाययत्तन्निःसत्तासत्तंनिस्सद-
व्यक्तमलिङ्गम्प्रधानन्तत्प्रतियन्तीतिएषतेषांलिङ्गमात्रः परिणा-
मोनिःसत्तासत्तञ्चालिङ्गपरिणामइति अलिङ्गावस्थायांनपुरुषा-
र्थोहेतुर्नालिङ्गावस्थायामादौपुरुषार्थताकारणम्भवतीतिनतस्या
पुरुषार्थताकारणम्भवतीति नासौपुरुषार्थकृतेतिनित्याख्यायते
त्रयाणांत्ववस्थाविशेषाणामादौपुरुषार्थताकारणम्भवति सचा-
र्थोहेतुर्निमित्तङ्कारणंभवतीत्यनित्याख्यायते गुणास्तुसर्वधर्मानु-
पातिनोनप्रत्यस्तमयन्तेनोपजायन्ते व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्य
यागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजनापायधर्मकाइवप्रत्यवभा

सन्ति यथा देवदत्तो दरिद्राति कस्मात् यतोऽस्य म्रियन्ते गाव इति
गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानादिति समः समाधिः
लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासन्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते क्रमानतिवृ-
त्तेः तथा षड्विशेषा लिङ्गमात्रे संसृष्टा विविच्यन्ते परिणामक्रमनि
यमात् तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते त-
था चोक्तम् पुरस्तान्न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्तीति विशेषाणां
नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामस्तेषां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्या-
ख्यायिष्यन्ते व्याख्यातं दृश्यं अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमा
रभ्यते ॥ १९ ॥

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २०

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः स पुरुषो बुद्धेः
प्रतिसंवेदी स बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति न तावत्सरूपः क-
स्मात् ज्ञाताज्ञातविषयत्वात्परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषयो-
गवादिर्घटादिर्वा ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति सदा-
ज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति । कस्मा-
त्तर्हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादगृहीता चेति सिद्धम् पुरुषस्य-
सदाज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति किञ्च परार्था बुद्धिः सं
हत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगु-
णा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः
अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः कस्मात् शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययानु
पश्यो यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक-
इव प्रत्यवभासते तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिर-
प्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति तस्या
स्वप्राप्तचैतन्योपग्रहरूपायाः बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यवि
शिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मविषयतामापन्नं दृश्यमिति तदर्थ एव दृश्य-स्यात्मा भवति स्वरूपञ्च भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपं तु पररूपेण प्रतिलब्धा-त्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहाना-द्दृश्यनाशः प्राप्तो न तु विनश्यति कस्मात् ॥ २१ ॥

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधार-णत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुष-साधारणत्वात् कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान् पुरुषान् प्रत्यकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपे-णात्मरूपमिति यतस्तद्दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति तथा चोक्तम् धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणाम-प्यनादिः संयोग इति ॥ २ ॥ संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रम्प्रव-र्तते ॥

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः

पुरुषः स्वामी दृश्येन दर्शनार्थं संयुक्तस्तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धि-र्या स भोगः या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोऽपवर्गः दर्शनकार्यावसानः सं-योग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तम् दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्व-न्द्वीति अदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तम् नात्र दर्शनं मोक्षकारणमदर्श-नाभावादेव बन्धाभावः स मोक्ष इति दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्याद-र्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम् किञ्चेदमदर्शनं नाम किं गुणानामधिकारः आहोस्विद्दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितवि-षयस्य प्रधानचित्तस्यानुत्पादः स्वस्मिन् दृश्ये विद्यमाने यो दर्शनाभा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

व: किमर्थंवत्तागुणानामथाविद्या।स्व चित्तेनसहनिरुद्धास्वचित्त-
स्योत्पत्तिबीजंस्थितिसंस्कारक्षयेगतिसंस्काराभिव्यक्ति:यच्चेदमुक्त
म्प्रधानंस्थित्यैववर्तमानंविकाराकरणादप्रधानंस्यात्तथागत्यैव
र्तमानंविकारनित्यत्वादप्रधानंस्यात्उभयथाचास्यवृत्ति:प्रधानव्य
वहारंलभतेनान्यथाकारणान्तरेष्वपिकल्पितेष्वेषसमानश्चर्च:द-
र्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येकेप्रधानस्यात्मख्यापनार्थाप्रवृत्तिरिति
श्रुते: सर्वबोध्यबोधसमर्थ:प्राक्प्रवृत्ते: पुरुषोनपश्यतिसर्वकार्यक-
रणसमर्थंदृश्यन्तदानदृश्यत इतिउभयस्याप्यदर्शनन्धर्मइत्येकेतत्रे
दंदृश्यस्यस्वात्मभूतमपिपुरुषप्रत्ययमपेक्ष्यदर्शनंदृश्यधर्मत्वेनभव-
तितथापुरुषस्यानात्मभूतमपि दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्यपुरुषधर्मत्वेनेवा
दर्शनमवभासतेदर्शनंज्ञानमेवादर्शनमितिकेचिदभिदधतिइत्येते-
शास्त्रगताविकल्पास्त त्रविकल्पबहुत्वमेतत्सर्वंपुरुषाणांगुणसंयो
गेसाधारणविषयंयस्तुप्रत्यक्चेतनस्यस्वबुद्धिसंयोग: ॥२३ ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवा[illegible]त्यर्थ: विपर्ययज्ञानवासनावासितानकार्य-
निष्ठापुरुषख्या[illegible]बुद्धि: प्राप्नोतिसाधिकारापुनरावर्ततेसातुपुरु-
षख्यातिपर्यवसानाकार्यनिष्ठाप्राप्नोतिचरिताधिकारानिवृत्ता-
दर्शनाबन्धकारणाभावान्नपुनरावर्तते अत्रकश्चित्षण्डकोपाख्या
नेनोद्घाटय तिमुग्धयाभार्ययाभिधीयतेषण्डकआर्यपुत्रापत्यव-
तीममभगिनीकिमर्थंनाहमितिसतामाहमृतस्तेऽहमपत्यमुत्पा-
दयिष्यामीतितथेदंविद्यमानंज्ञानं चित्तवृत्तिंनकरोतिविनष्टंक-
रिष्यतीतिकाप्रत्याशातत्राचार्यदेशीयोवक्तिननुबुद्धिनिवृत्तिरेवमो
क्षोऽदर्शनका[illegible]रणाभावात् बुद्धिनिवृत्तिस्तच्चादर्शनम्बन्धकारणन्द
र्शनान्निवर्त[illegible]त[illegible]नचित्तनिवृत्तिरेवमोक्ष:किमर्थमस्थानएवास्यमति
विभ्रम: ॥ २४ ॥ हेयं दु:खंहेयकारणञ्चसंयोगाख्यंसनिमित्तमु-
क्तमत: परंहानंवक्तव्यम् ॥

तदभावात्संयोगाभावोहानन्तद्दृशेः कैवल्यम् ॥

तस्मादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः आत्यन्तिकोबन्धनोपरमइत्यर्थः एतद्धानन्तद्दृशेःकैवल्यंपुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरयंयोगोगुणैरित्यर्थः दुःखकारणनिवृत्तौदुःखोपरमोहानन्तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषइत्युक्तम् ॥ २५ ॥ अथ हानस्यकः प्राप्त्युपायइति ॥

विवेकख्यातिरविप्लवाहानोपायः ॥२६।

सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययोविवेकख्यातिः सात्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना प्लवतेयदामिथ्याज्ञानन्दग्धबीजभावंवन्ध्यप्रत्ययंसंपद्यतेतदाविधुत क्लेशरजसः सत्वस्यपरेवैशारद्येऽपरस्यावशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्यविवेकप्रत्ययप्रवाहोनिर्मलोभवतिसाविवेकख्यातिरविप्लवाहानस्योपायः ततोमिथ्याज्ञानस्यदग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसवइत्येषमोक्षस्यमार्गोहानस्योपायइति ॥ २६ ॥

तस्यसप्तधाप्रान्तभूमिःप्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येतिप्रत्युदितख्यातेः प्रत्याम्नायः सप्तधेतिसर्वशुद्धावरणमलापगमाच्चित्तस्यप्रत्ययान्तरानुत्पादेसतिसप्तप्रकारैवप्रज्ञाविवेकिनो भवतितद्यथापरिज्ञातंहेयन्नास्यपुनः परिज्ञेयमस्तिक्षीणाहेयहेतवोनपुनरेतेषांक्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतंनिरोधसमाधिनाहानम्भावितोविवेकख्यातिरूपोहानोपायइत्येषाचतुष्टयीकार्याविमुक्तिः प्रज्ञायाः चित्तविमुक्तिस्तुत्रयीचरिताधिकाराबुद्धिर्गुणागिरिशिखरतट च्युताइवग्रावाणोनिरवस्थानाः स्वकारणेप्रलयाभिमुखाः सहतेनास्तङ्गच्छन्तिनचैषांविप्रलीनानांपुनरस्त्युत्पादः प्रयोजनाभावादिति एतस्यामवस्थायांगुणसंबन्धातीतः स्वरूपमा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

चज्योतिरमल: केवली पुरुषइत्येतांसप्तविधांप्रान्तभूमिप्रज्ञामनुपश्यन्पुरुष: कुशलइत्याख्यायतेप्रतिप्रसवेपिचित्तस्यमुक्त: कुशलइत्येवभवतिगुणातीतत्वादितिसिद्धाभवतिविवेकख्यातिर्हानोपायइति ॥ २७ ॥ नचसिद्धिरन्तरेणसाधनमित्येतदारभ्यते।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानितेषामनुष्ठानात् पंचपर्वणोविपर्ययस्याशुद्धिरूपस्यक्षयोनाशस्तत् क्षयेसम्यक्ज्ञानस्याभिव्यक्तिर्यथायथाचसाधनान्यनुष्ठीयन्ते तथातथातनुत्वमशुद्धिरापद्यतेयथायथाचक्षीयतेतथातथाक्षयक्रमानुरोधिनीज्ञानस्यापिदीप्तिर्विवर्द्धतेसाखल्वेषाविवृद्धिः प्रकर्षमनुभवतिआविवेकख्यातेरागुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं यथापरशुश्छेद्यस्यविवेकख्यातेस्तुप्राप्तिकारणन्तथाधर्मः सुखस्यनान्यथाकारणं कतिचैतानिकारणानिशास्त्रे भवन्तिनवैवेत्याहतद्यथोत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तय: वियोगान्यत्वधृतिसकारणंनवधास्मृतमितितत्रोत्पत्तिकारणम् । मनोभवतिज्ञानस्यस्थितिकारणंमनस: पुरुषार्थतांशरीरस्येवाहारइति अभिव्यक्तिकारणंयथारूपस्यालोकस्तथारूपज्ञानं विकारकारणं मनसोविषयान्तरं यथाग्नि:पाक्यस्य प्रत्ययकारणंधूमज्ञानमग्निज्ञानस्य प्राप्तिकारणंयोगाङ्गानुष्ठानंविवेकख्यातेः वियोगकारणंतदेवाशुद्धे:अन्यत्वकारणंयथासुवर्णस्यसुवर्णकार: एवमेकस्यस्त्रीप्रत्ययस्याविद्यामूढ ... त्वेद्वेषोदु:खत्वेरागःसुखत्वेतत्त्वज्ञानंमाध्यस्थ्येधृतिकारणंशरीरमिन्द्रियाणान्तानिचतस्यमहाभूतानिशरीराणान्तानिचपरस्परं सर्वेषांतैर्यग्यौनमानुषदैवतानिच परस्परार्थत्वादित्येवंनवकारणानितानिच यथासम्भवम्पदार्थान्तरेष्वपियोज्या-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नियोगाङ्गानुष्ठानंतुद्विधैवकारणत्वंलभतेइति ॥ २८ ॥ तच योगाङ्गान्यवधार्यन्ते ॥

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेतेषामनुष्ठानंस्वरूपञ्चवक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः

तत्राहिंसासर्वथासर्वदासर्वभूतानामनभिद्रोहः उत्तरेचयमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयातत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्तेतद्वदातरूपकरणायैवोपादीयंते तथाचोक्तंसखल्वयंब्राह्मणोयथा-यथाव्रतानिबहूनिसमादित्सतेतथातथाप्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्योनिवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसांकरोतिसत्यं यथार्थेवाङ्मनसेयथादृष्टंयथानुमितं तथाश्रुतंतथावाङ्मनश्चेतिपरचस्वबोधसंक्रान्तयेवागुक्तासायदिनवञ्चिकाभ्रान्ता वा प्रतिपत्तिबन्ध्यावाभवेत् इत्येषासर्वभूतोपकारार्थम्प्रवृत्तानभूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमानाभूतोपघातपरैवस्यान्नसत्यं भवेत्। पापमेवभवेत्तेनपुण्याभासेनपुण्यप्रतिरूपकेनकष्टन्तमः प्राप्नुयात् तस्मात्परीक्ष्यसर्वभूतहितंसत्यंब्रूयात्स्तेयमशास्त्रपूर्वकन्द्रव्याणाम्परतः स्वीकरणन्तत्प्रतिषेधःपुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति ब्रह्मचर्यंगुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्यसंयमः,विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहइत्येतेयमाः तेतु ॥ ३० ॥

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतम् ॥ ३१ ॥

तत्राहिंसा जात्यवच्छिन्नामत्स्यबन्धकस्यमत्स्येष्वेव नान्यत्र हिं-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सासैवदेशावच्छिन्नानतीर्थेहनिष्यामीति सैवकालावच्छिन्नानचतुर्दश्यान्नपुण्ये भहनिहनिष्यामीतिसैवत्रिभिरुपरतस्यसमयावच्छिन्ना देवब्राह्मणार्थेनान्यथाहनिष्यामीतियथाचक्षत्रियाणांयुद्ध एवहिंसानान्यत्रेतिएभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्नाअहिंसादयः सर्वथैवपरिपालनीयाःसर्वभूमिषुसर्वविषयेषुसर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमामहाव्रतमित्युच्यते ॥ ३१ ॥

शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाः ॥ ३२ ॥

तत्रशौचंमृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादिचबाह्यमाभ्यन्तरञ्चित्तमलानामाक्षालनंसन्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सातपोद्वन्द्वसहनम्द्वन्द्वश्चजिघत्सापिपासेशीतोष्णे स्थानासनेकाष्ठमौनाकारमौनेचव्रतानिचैव यथायोगंकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादीनिस्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामध्ययनम्प्रणवजपोवाईश्वरप्रणिधानन्तस्मिन्परमगुरौसर्वकर्मार्पणंशय्यासनस्थोथपथिव्रजन्वास्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्यमुक्तोऽमृतभोगभागीयत्रेदमुक्तन्ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति ॥ ३२ ॥

एतेषांयमनियमानांवितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदास्यब्राह्मणस्यहिंसादयोवितर्काजायेरन्हनिष्याम्यहमपकारिणमन्तमपिवक्ष्यामिद्रव्यमप्यस्यस्वीकरिष्यामिदारेषुचास्यव्यवायीभविष्यामिपरिग्रहेषुचास्यस्वामीभविष्यामीतिएवमुन्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् घोरेषुसंसाराङ्गारेषुपच्यमानेनमयाशरणमुपागताः सर्वभूताभ-

यप्रदानेनयोगधर्म्माः सखल्वघ्नन्त्यक्का वितर्क्कान्पुनस्तानाददान-
स्तुल्यः श्ववृत्तेनेतिभावयेत् यथाश्वा वान्तावलेहीतथा त्यक्तस्य
पुनरादानइति एवमादिसूत्रान्तरेष्वपियोज्यम् ॥ ३३ ॥

**वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदि-
तालोभक्रोधमोहपूर्वकामृदुमध्याधिमा
त्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभा
वनम् ॥ ३४ ॥**

तत्रहिंसातावत्कृताकारितानुमोदितेति त्रिधाएकैका पुन
स्त्रिधालोभेन मांसचर्मार्थेनक्रोधेनापकृतमनेनेतिमोहेनधर्मोमे
भविष्यतीति लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधामृदुमध्याधिमात्रा-
इत्येवंसप्तविंशतिभेदाभवन्तिहिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुन-
स्त्रेधामृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरितितथा मृदुमध्योमध्यमध्यस्ती
व्रमध्यइति तथामृदुतीव्रोमध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्रइतिएवमेकाशी-
तिभेदाहिंसाभवतिसापुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया
प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादितिएवमनृतादिष्वपियोज्यन्तेख-
ल्वमीवितर्कादुःखाज्ञानानन्तफलाइतिप्रतिपक्षभावनंदुःखमज्ञा-
नञ्चानन्तंफलंयेषामितिप्रतिपक्षभावनन्तथाचहिंसकःप्रथमन्ताव
द्वध्यवीर्यमाक्षिपतिततः शस्त्रादिनिपातेनदुःखयति ततोजीवि-
तादपिमोचयतिततोवीर्याक्षेपादस्यचेतनाचेतनमुपकरणंक्षीण-
वीर्यंभवति दुःखोत्पादान्नरकतिर्यक्प्रेतादिषुदुःखमनुभवति जी
वितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणञ्च जीवितात्ययेवर्तमानो मरणमिच्छन्न
पिदुःखविपाकस्यनि यतवेदनीयत्वात्कथञ्चिदेवोच्छ्वसिति यदि
चकथंचित्पुण्यावापगताहिंसाभवेत्तत्रसुखप्राप्तौभवेदल्पायुरिति
एवमनृतादिष्वपियोज्यं यथासम्भवंएवंवितर्काणांचामुमेवानुग-

तं विपाकमनिष्टं भावयन्नवितर्केषुमनः प्रणिदधीत ॥ ३४ ॥
प्रतिपक्षभावनात् हेतोर्हेया वितर्का यदास्यस्युरप्रसवधर्माणस्तदा तत्कृतमैश्वर्य्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति तद्यथा ॥

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ३५

सर्वप्राणिनां भवति ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ३६ ।

धार्मिकोभूया इतिभवतिधार्मिकः स्वर्गंप्राप्नुहीतिस्वर्गम्प्राप्नोतिनमोघास्यवाग्भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ३७

सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्तेरत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्यलाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयतिसिद्धश्चविनेयेषुज्ञानमाधातुंसमर्थोभवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्येजन्मकथन्तासम्बोधः ३९

अस्यभवतिकोऽहमासङ्कथमहमासङ्किंस्विदिदङ्कथंस्विदिदङ्केवाभविष्यामः कथंवाभविष्यामइत्येवमस्यपूर्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्त्तते एतायमस्थैर्येसिद्धयः नियमेषुवक्ष्यामः ॥ ३९ ॥

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सापरैरसंसर्गः ४०

स्वाङ्गेजुगुप्सायांशौचमारभमाणः कायावद्यदर्शीकायानभिष्वङ्गीयतिर्भवतिकिञ्चपरैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकीस्वमपि-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कायश्छिद्रासुसृज्जनादिभिराचालयन्नपिकायशुद्धिमपश्यन्कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत ॥ ४० ॥ किञ्च

सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मद र्शनयोग्यत्वानिच ॥ ४१ ॥

भवन्तीतिवाक्यशेषः शुचेःसत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यन्ततऐकाग्र्यन्ततइन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्वस्यभवतीतिएतच्छौचस्थैर्य्यादधिगम्यतइति ॥ ४१ ॥

सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४१ ॥

तथाचोक्तं यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतः षोडशींकलामिति ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ४३॥

निर्वर्त्यमानमेवतपोहिनस्त्य शुद्ध्यावरणमलंतदावरण मलापग मात्कायसिद्धिरणिमाद्यातथेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शना द्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः । ४४ ॥

देवाऋषयः सिद्धाश्चस्वाध्यायशीलस्य दर्शनंगच्छन्तिकार्येचास्यवर्तन्तेइति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्ययासर्वमीप्सितमवितथं जानातिदेशांतरेदेहांतरेकालांतरेचततोस्यप्रज्ञायथाभूतंप्रजानातीति ॥ ४५ ॥ उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्यामः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तत्रस्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथापद्मासनंवीरासनंभद्रासनं स्वस्तिकंदंडासनंसोपाश्रयंप र्य्यंकंक्रौञ्चनिषदनं हस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनंसमसंस्थानंस्थिरसु खं यथासुखंचेत्येवमादीति ॥ ४५ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ४७।

भवतीतिवाक्यशेषः प्रयत्नोपरमात्सिद्ध्यत्यासनंयेननांगमेजयो- भवतिघनंतेवासमोपन्नं चित्तमासनंनिवर्तयतीति ॥ ४७ ॥ त- तोद्वन्द्वानभिघातः शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥

तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४८ ॥

सत्यासनजयेवाह्यस्यवायोराचमनंश्वासः कौष्ठ्यस्यवायोर्निःसा रणंप्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छेदउभयाभावः प्राणायामः ॥ ४८ ॥

सतुवाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः ॥ ४९ ॥

यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावः सवाह्यः यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभा- वः सत्राभ्यंतरः तृतीयस्तंभवृत्तिर्यत्रो भयाभावः सकृत्प्रयत्ना द्भवति यथातप्तन्यस्तमुपलेजलंसर्वतः संकोचमापद्यते तथाद्वयो र्युगपद्भवत्यभावइतित्रयोप्येतेदेशेनपरिदृष्टाःइयानस्यविषयोदेशइ- तिकालेनपरिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्नाइत्यर्थः संख्याभिःपरिदृष्टाएतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथमउद्घातस्तद्वन्नि- गृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीयउद्घातएवं तृतीयएवंमृदुरेवंमध्यएवं तीव्रइतिसंख्यापरिदृष्टः सखल्वयमेवमभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः ॥४९॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः । ५० ।

देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्टआक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्टआक्षिप्तउभयथादीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वकोभूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थःप्राणायामस्तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्धएवदेशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तुश्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेणभूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वकोगत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामइत्ययंविशेषइति ॥५०।

ततःक्षीयतेप्रकाशावरणम् ॥ ५१ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोऽस्ययोगिनः क्षीयतेविवेकज्ञानावरणीयंकर्मयत्तदाचक्षतेमहामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलंसत्त्वमावृत्यतदेवाकार्येनियुंक्त इति तदस्यप्रकाशावरणंकर्मसंसारनिबन्धनंप्राणायामाभ्यासात् दुर्बलंभवतिप्रतिक्षणंचक्षीयतेतथाचोक्तं तपोनपरंप्राणायामात्ततोविशुद्धिर्मलानांदीप्तिश्च ज्ञानस्येति ॥ ५१ ॥ किञ्च

धारणासुचयोग्यतामनसः । ५२ ।

प्राणायामाभ्यासादेवप्रच्छर्दन विधारणाभ्यांवाप्राणस्येतिवचनात् ॥ ५२ ॥ अथकः प्रत्याहारः ॥

स्वविषयासम्प्रयोगेचित्तस्यस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणाम्प्रत्याहारः ॥ ५३ ॥

स्वविषयसंप्रयोगाभावेचित्तस्वरूपानुकारइवेतिचित्तनिरोधेचित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणिनेतरेन्द्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षंतेयथामधुकरराजं मक्षिकाउत्पत न्तमनूत्पतंतिनिविशमानमनुनिविशंतेतथेन्द्रियाणिचित्तनिरोधेनिरुद्धानीत्येषप्रत्याहारः ॥ ५३ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५४ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् सक्तिर्व्यसनं व्यस्यत्येनं श्रेयस इति अविरुद्धा प्रतिपत्तिर्न्याय्या शब्दादिसंयोगः स्वेच्छयेत्यन्ये रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय इति केचित् चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्यः ततश्च परमा त्वियं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायांतरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५४ ॥

इति पातञ्जले साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

उक्तानि पञ्च बहिरंगाणि साधनानि धारणा वक्तव्या ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन्देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

इदमत्र बोध्यं ध्यातृध्येयध्यानकलनावत् ध्यानं तद्रहितं समाधिरिति ध्यानसमाध्यो र्विभागः अस्य च समाधिरूपस्यांगस्यांगिसंप्रज्ञातयोगाद्दयमेव भेदो यदत्र चिन्तारूपतयानिःशेषतो ध्येयस्य स्वरूपं

नभासते ऋङ्गिनितुसंप्रज्ञा।तेसाचात्कारोदयेसमाध्यविषयाअ-
पिविषयाभासन्तइतितथाचसाचात्कारयुतैकाग्र्य कालेसम्प्रज्ञा
तयोगः अन्यदातेसमाधिमाचमितिविभागः समाधिः ध्यानमे-
वध्येयाकार निर्भासंप्रत्ययात्मकेनस्वरूपेणशून्यमिवयदाभवति-
ध्येयस्वभावावेशात्तदासमाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

चयमेकचसंयमः ॥ ४ ॥

तदेतत्धारणाध्यानसमाधिचयमेकचसंयमः एकविषयाणित्री
णिसाधनानिसंयमइत्युच्यते तदस्यवयस्यतांत्रिकीपरिभाषासं-
यमइति ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्यसंयमस्यजयात्समाधिप्रज्ञा याभवत्यालोकोयथायथासंय-
मः स्थिरपदोभवतितथातथाईश्वरप्रसादात् समाधिप्रज्ञाविशा-
रदीभवति ॥ ५ ॥

तस्यभूमिषुविनियोगः ॥ ६ ॥

तस्यसंयमस्यजितभूमेर्यानन्तराभूमिस्तचविनियोगः नह्यजिता
धरभूमिरनन्तरभूमिंविलंघ्यप्रां तभूमिषुसंयमंलभतेतदभावाच्च-
कुतस्तस्यप्रज्ञालोकईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्यचनाधर भू-
मिषुपर चित्तज्ञानादिषुसंयमोयुक्तः कस्मात्तदर्थस्यान्यतएवा
वगतत्वात्भूमेरस्याइयमनन्तराभूमिरित्यत्रयोगएवोपाध्यायःक
थमेवमुक्तंयोगेनयोगोज्ञातव्योयोगोयोगात्प्रवर्तते योप्रमत्तस्तुयो-
गेनसयोगेरमतेचिरमिति ॥ ६ ॥

चयमन्तरङ्गम्पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्धारणाध्यानसमाधिचयमंतरंगंसम्प्रज्ञातस्यसमाधेः पूर्वे-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भ्योयमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्यइति ॥ ७ ॥

तदपिबहिरङ्गन्निर्वीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गसाधनत्रयन्निर्वीजस्य योगस्यबहिरङ्गम्भवतिकस्मात तदभावेभावादिति ॥ ८ ॥ अथनिरोधचित्तक्षणेषुचलंगुणवृत्त- मितिकीदृशस्तदाचित्त परिणामः ॥

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामः९

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्माःनतेप्रत्ययात्मकाइतिप्रत्ययनिरोधेन निरुद्धानिरोधसंस्कारा अपिचित्तधर्मास्तयोरभिभव प्रादुर्भावौ- व्युत्थानसंस्काराहीयंतेनिरोधसंस्काराआधीयंतेनिरोधक्षणं चि- त्तं मन्वेतितदेकस्यचित्तस्यप्रतिक्षणमिदंसंस्कारान्यथात्वंनिरोध परिणामस्तदासंस्कारशेषंचित्तमितिनिरोधसमाधौव्याख्यातं९

तस्यप्रशान्तवाहितासंस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारात् निरोधसंस्काराभ्यासपाटवापेक्षा प्रशान्तवा हिताचित्तस्यभवतितत्संस्कारमांद्ये व्युत्थानधर्मिणासंस्कारेण निरोधधर्मः संस्कारोभिभूयतइति ॥ १० ॥

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौचित्तस्य- समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः एकाग्रताचित्तधर्मः सर्वार्थतायाः क्षयस्ति रोभावइत्यर्थः एकाग्रतायःउदयआविर्भावइत्यर्थः तयोर्धर्मित्वे- नानुगतंचित्तन्तदिदंचित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म- योरनुगतंसमाधीयतेसचित्तस्यसमाधिपरिणामः ११ ततःपुनः

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

शान्तोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रता परिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्यपूर्वप्रत्ययः शान्तउत्तरस्तत्सदृशउदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवाऽऽसमाधिभ्रेषादितिसखल्वयन्धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

एतेनभूतेंद्रियेषुधर्मलक्षणावस्थापरिणामाव्याख्याताः ॥ १३ ॥

एतेनपूर्वोक्तेनचित्तपरिणामेनधर्मलक्षणावस्थारूपेणभूतेन्द्रियेषुधर्मपरिणामोलक्षणपरिणामोवस्थापरिणामश्चोक्तोवेदितव्यःतत्रव्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभव प्रादुर्भावौधर्मिणिधर्मपरिणामोलक्षणपरिणामश्चनिरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरध्वभिर्युक्तः सखल्वनागतलक्षणमध्वानंप्रथमंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रान्तोवर्तमानंलक्षणंप्रतिपन्नःयत्रास्यस्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोस्य द्वितीयोध्वानचातीतानागताभ्यांलक्षणाभ्यांवियुक्तः तथाव्युत्थानंत्रिलक्षणंत्रिभिरध्वभिर्युक्तंवर्तमानंलक्षणं हित्वाधर्मत्वमनतिक्रांतमतीतलक्षणंप्रतिपन्नमेषोस्यतृतीयोध्वानचानागतवर्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यांवियुक्तंएवंपुनर्व्युत्था नमुपसंपद्यमानमनागतलक्षणंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रान्तंवर्तमानं लक्षणंप्रतिपन्नंयत्रास्यस्वरूपाभिव्यक्तौसत्यांव्यापारएषोस्यद्वितीयो ध्वानचातीतानागताभ्यांलक्षणाभ्यांविमुक्तमित्येवंपुनर्निरोधएवंपुनर्व्युत्थानमितितथावस्थापरिणा[illegible]मस्तत्रनिरोधक्षणेषुनिरोधसंस्का रावलवन्तोभव[illegible]न्तिदुर्बलाव्युत्थानसंस्काराइत्येषधर्माणामवस्थापरि[illegible]म[illegible]तत्रधर्मिणोधर्मैःपरिणामोधर्माणांत्र्यध्वनांलक्षणैः परिणामोलक्षणानामप्यव-

स्थाभिःपरिणामःइतिएवंधर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यंनक्षण
णमपिगुणवृत्तमवतिष्ठतेचलंचगुणवृत्तं गुणस्वाभाव्यन्तुप्रवृत्तिका
रणमुक्तंगुणानामितिएतेनभूतेन्द्रियेषुधर्मधर्मिभेदात्त्रिविधः प-
रिणामोवेदितव्यः परमार्थतस्त्वेकएवपरिणामोधर्मिस्वरूपमा-
त्रोहिधर्मोधर्मिविक्रियैवैषाधर्मद्वाराप्रपंच्यतेइतितत्रधर्मस्यधर्मि
णोवर्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वंभ-
वतिनद्रव्यान्यथात्वंयथावर्णभाजनस्य भित्वान्यथाक्रियमाणस्य-
भावान्यथात्वंभवतिनसुवर्णान्यथात्वमिति । अपरआहधर्मान-
भ्यधिकोधर्मीपूर्वतत्त्वानतिक्रमात् पूर्वापरावस्थाभेदमनुपति-
तः कौटस्थ्येनविपरिवर्तेतयद्यन्वयीस्या दित्ययमदोषः कस्मात्
एकान्तानभ्युपगमात् तदेतत्त्रैलोक्यंव्यक्तेरपैतिनित्यत्व प्रतिषे-
धात् अपेतमप्यस्तिविनाश प्रतिषेधात् संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्या
च्चानुपलब्धिरितिलक्षणपरिणामोधर्मोध्वसुवर्तमानोऽतीतोतीत-
त लक्षणयुक्तोनागतवर्त्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यामवियुक्तस्तथाना-
गतलक्षणयुक्तोवर्त्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यां वियुक्तस्तथावर्तमानल-
क्षणयुक्तोतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तइति यथापुरुष-
एकस्यांस्त्रियांरक्तोनशेषासुविरक्तोभवतीतिअत्रलक्षणपरिणामेस-
र्वलक्षण योगादध्वसङ्करः प्राप्नोतीतिपरैर्दोषश्चोद्यतइति तस्यप-
रिहारोधर्माणांधर्मत्वमप्रसाध्यंसतिचधर्मत्वेलक्षणभेदोपिवाच्यो
नवर्तमानसमयएवास्यधर्मत्वं एवंहिनचित्तं रागधर्मकंस्यात् क्रो-
धकालेरागस्यासमुदाचारादिति किञ्चत्रयाणांलक्षणानांयुगप-
[illegible]क्तौ नास्तिसम्भवः क्रमेणतुस्वव्यञ्जकाञ्जनस्यभावोभवे-
दितिउक्तञ्च [illegible]पातिशयावृत्त्यतिशयाश्चविरुध्यन्ते सामान्यानित्व
तिशयैः सहप्रव[illegible]न्ते त[illegible]सङ्करोयथारागस्यैवक्वचित्समुदाचा
रइति नतदानीमन्यत्राभा[illegible]ः किंतुकेवलंसामान्येनसमन्वाग-

तद्रूपस्थितस्तदातत्रतस्यभावः तथालक्षणस्थेतिनधर्मोऽध्वानस्ते-
लक्षितालक्षितास्तान्तामवस्थाम्प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेनप्रतिनिर्दि-
श्यन्तेऽवस्थान्तरतोनद्रव्यान्तरतः यथैकारेखाशतस्थानेशतन्दश
स्थानेदशैकाचैकस्थानेयथाचैकत्वेपिस्त्रीमाताचोच्यतेदुहिताच-
स्वसाचेत्यवस्थापरिणामेकौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः कथंअ-
ध्वनोव्यापारेणव्यवहितत्वात् यदाधर्मः स्वव्यापारंनकरोतित-
दानागतोयदाकरोति तदावर्तमानोयदाकृत्वानिवृत्तस्तदाती-
तइत्येवन्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानांचकौटस्थ्यम्प्राप्नोतीति
परैर्दोषउच्यतेनासौदोषः कस्मात्गुणिनित्यत्वेपिगुणानांवि-
मर्दवैचित्र्यात् यथासंस्थानमादिमद्धर्ममात्रंशब्दादीनांविनाश्य-
विनाशिनामेवंलिंगादिमद्धर्ममात्रंसत्वादीनांगुणानांविनाश्यवि
नाशिनांतस्मिन्विकारसंज्ञेतितत्रेदमुदाहरणंयद्धर्मीमृत्पिण्डाका-
राद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानोधर्मतः परिणमतेघटाकारइति घटा-
कारोनागतंलक्षणंहित्वावर्तमानलक्षणंप्रतिपद्यतइति लक्षणतः
परिणमतेघटोनवपुराणतांप्रतिक्षणमनुभवन् अवस्थापरिणामं
प्रतिपद्यतइतिधर्मिणोपिधर्मान्तरमवस्थाधर्मस्यापिलक्षणान्तरम
वस्थेतिएकएवद्रव्यपरिणामोभेदेनोपदर्शितइतिएवंपदार्थान्तरे-
ष्वपियोज्यमितिएतेधर्मलक्षणावस्थापरिणामाधर्मिस्वरूपमन-
तिक्रान्ताइत्येकएवपरिणामः सर्वानमून्विशेषानभिप्लवतेअथको-
यंपरिणामः अवस्थितस्यद्रव्यस्यपूर्वधर्मनिवृत्तौधर्मान्तरोत्पत्तिः
परिणामइति ॥ १३ ॥ तत्र

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४

योगतावच्छिन्नाधर्मिणःशक्तिरेवधर्मः सचफल[illegible]प्रसवभेदानुमि-
तसद्भावः एकस्यान्योन्यस्यपरिदृष्टः [illegible]वर्तमानाः स्वव्यापारम-
नुभवन्धर्मोधर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चाव्यपदेश्येभ्यश्चभिद्यते यदा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तुसामान्येनसमन्वागतोभवतितद्धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोसौकेन भिद्यं ततत्रयेखलुधर्मिणोधर्माः शान्ताउदिताअव्यपदेश्याश्चेतितत्रशान्तायेकृत्वाव्यापारानुपरताःसव्यापाराउदितास्तेचानागतस्यलक्षणस्यसमनन्तराः वर्तमानस्यानन्तराअतीताःकिमर्थमतीतस्यानन्तरानभवंतिवर्तमानाः पूर्वपश्चिमतायाअभावात् यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपश्चिमतानैवमतीतस्यतस्मान्नातीतस्य तस्मान्नातीतस्यास्तिसमनंतरस्तदनागतएवसमनन्तरोभवति वर्तमानस्येतिअथाव्यपदेश्याः केसर्वंसर्वात्मकमितियत्रोक्तंजलभूम्योः पारिणामिकंरसादिवैश्वरूप्यंस्थावरेषुदृष्टं तथास्थावराणांजङ्गमेषुजङ्गमानांस्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेनसर्वंसर्वात्मकमितिदेशकालाकारनिमित्तायवन्धान्नखलुसमानकालमात्मनामभिव्यक्तिरितियएतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपातीसामान्यविशेषात्मासोन्वयीधर्मीयस्यतुधर्ममात्रमेवेदंनिरन्वयन्तस्यभोगाभावः कस्मात् अन्येनविज्ञानेनकृतस्यकर्मणोन्यत्कथंभोक्तृत्वेनाधिक्रियेततत्स्मृत्यभावश्च नान्यदृष्टस्यस्मरणमन्यस्यास्तीतिवस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्चस्थितोन्वयीधर्मीयोधर्मान्यथात्वमभ्युपगतः प्रत्यभिज्ञायते तस्मान्नेदंधर्ममात्रन्निरन्वयमिति १४ ॥

क्रमान्यत्वम्परिणामान्यत्वेहेतुः ॥ १५ ॥

एकस्यधर्मिणएकएवपरिणामइतिप्रसक्तेःक्रमान्यत्वम्परिणामान्यत्वे हेतुर्भवतीतितद्यथाचूर्णमृत्पिण्डमृद्घटमृत्कपालमृत्कणमृदितिचक्रमः यो यस्यधर्मस्यसमनन्तरोधर्मः सतस्यक्रमः पिण्डःप्रच्यवतेघटउपजायतेइतिधर्मपरिणामक्रमः लक्षणपरिणामक्रमोघटस्यानागतभावाद्वर्तमानभावः क्रमःतथापिण्डस्यवर्तमानभावादतीतभावः क्रमःनातीतस्यास्तिक्रमःकस्मात्पूर्वपरतायां सत्यांसमनन्तरत्वं तसातुनास्त्यतीत स्यतस्मात् द्वयोरेवलक्षण-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

योऽक्रमः तथावस्थापरिणामोऽपि घटस्याभिनवस्य प्रान्ते पुराणता दृश्यते सा च क्षणपरम्परानुपातिनाक्रमेणाभिव्यज्यमाना परां व्यक्ति मापद्यत इति धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोयं तृतीयः परिणाम इति तत्पतिक्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः धर्मोऽपि धर्मी भवत्यन्यधर्मस्वरूपापेक्षयेति यदा तु परमार्थतो धर्मिण्यभेदोपचार-स्तद्द्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनैव क्रमः प्रत्यवभासते। चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टा वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टास्ते च सप्तैव भवन्त्यनुमानेन प्रापित-वस्तुमात्रसद्भावाः निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनं चेष्टा-शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता इति अतो योगिन उपात्तसर्वसा-धनस्य बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये संयमस्य विषय उपक्षिप्यते ॥ १५ ॥

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानम्। धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु सम्पादयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

तत्र वागवर्णेष्वेवार्थवती श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम्प-दं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति वर्णा एकसमयासम्भवित्वात् परस्परनिरनुग्रहात्मानस्ते पदमसंस्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्ति-रोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते वर्णाः पुनरेकैकः पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्वैश्व-
रूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेणोत्तरश्चविशेषेवस्थापितइत्येवं बहवो-
वर्णाः क्रमानुरोधिनोर्थसङ्केतेनावच्छिन्नाइयन्तएतेसर्वाभिधान-
शक्तिपरिवृत्तागकारौकारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थंद्योत-
यन्तीतितदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां-
य एकोबुद्धिनिर्भासस्तत्पदंवाचकंवाच्यस्यसङ्केत्यतेतदेकम्पदमे-
कबुद्धिविषयएकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्यय
व्यापारोपस्थापितम्परत्र प्रतिपिपादयिषयावर्णैरेवाभिधीयमा
नैः श्रूयमाणैश्श्रोतृभिरनादि वाग्व्यवहारवासनानुविद्धयालो-
कबुद्ध्यासिद्धवत्सम्प्रतिपत्त्याप्रतीयते तस्यसङ्केतबुद्धितः प्रविभाग
एतावतामेवञ्जातीय कोनुसंहारएकस्यार्थस्यवाचकइतिसंकेत-
स्तुपदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकोयोयंशब्दः सोऽ-
यमर्थोयोर्थः सशब्दइत्येवमितरेतराध्यासरूपः संकेतोभवतीत्ये
वमेतेशब्दार्थप्रत्ययाइतरेतराध्यासात्सङ्कीर्णागौरितिशब्दोगौरि-
त्यर्थोगौरितिज्ञानंयएषांप्रविभागज्ञः ससर्ववित्सर्वपदेषुचास्ति-
वाक्यशक्तिर्वृक्षइत्युक्तेऽस्तीतिगम्यते नसत्तांपदार्थोव्यभिचरती
तितथानह्यसाधनाक्रियास्तीतितथाचपचतीत्युक्ते सर्वकारका
णामाक्षेपोनियमार्थोनुवादः कर्तृकरणकर्मणां चैत्राग्नित-
ण्डुलानामितिदृष्टंचवाक्यार्थेपदरचनं श्रोत्रियश्छन्दोधीतेजीव-
ति प्राणान्धारयतितत्रवाक्येपदपदार्थाभिव्यक्तिस्ततः पदम्प्रवि-
भज्यव्याकरणीयंक्रियावाचकङ्कारकवाचकम्वाअन्यथाभवत्यश्वो
[illegible]त्येवमादिषुनामाख्यातसारूप्यादनिर्ज्ञातङ्कथं क्रियायां
[illegible]यतेतितेषांशब्दार्थप्रत्ययानांप्रविभागः तद्यथा-
कारकेवाव्या[illegible]ति क्रियार्थः श्वेतः प्रासादइतिकारकार्थःशब्दः
श्वेततेप्रासाद[illegible]स्वकस्मात्सोयमित्यभिसम्बन्धादेका
क्रियाकारकात्मातदर्थःप्रत्य-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कारएवप्रत्ययःसङ्केतइति यस्तु खे तोयं:सशब्दप्रत्यययोरालम्बनीभूतःसहिस्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणोनशब्दसहगतोनबुद्धिसहगतः एवंशब्द एवम्प्रत्ययोनेतरेतरसहगतइति अन्यथार्थोन्यथाशब्दोन्यथाप्रत्ययइतिविभागएवन्तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनःसर्वभूतरुतज्ञानंसम्पद्यतेइति ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं १८

द्वयेखल्वमीसंस्काराः स्मृतिक्लेशहेतवोवासनारूपाविपाकहेतवोधर्माधर्मरूपास्तेपूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषुसंयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायैसमर्थःनचदेशकालनिमित्तानुभवैर्विनातेषामस्तिसाक्षात्करणन्तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यतेयोगिनः परत्राप्येवमेवसंस्कारसाक्षात्करणात्परजाति सम्वेदनंअत्रेदमाख्यानंश्रूयतेभगवतोजैगीषव्यस्यसंस्कारसाक्षात्करणाद्दशसुमहासर्गेषुजन्मपरिणामक्रममनुपश्यतोविवेकजंज्ञानं प्रादुरभवत् अथभगवानावट्यस्तनुधरस्तमुवाचदशसुमहासर्गेषुभव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्वेनत्वयानरकतिर्यग्गर्भसंभवंदुःखं सम्पश्यतादेवमनुष्येषुपुनःपुनरुत्पद्यमानेनसुखदुःखयोः किमधिकमुपलब्धमितिभगवन्तमावट्यञ्जैगीषव्यउवाच दशसुमहासर्गेषुभव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेनमयानरकतिर्यग्भवंदुःखंसम्पश्यतादेवमनुष्येषुपुनः पुनरुत्पद्यमानेनयत्किञ्चिदनुभूतन्तत्सर्वंदुःखमेवप्रत्यवैमिभगवानावट्यउवाचयदिदमायुष्मतः प्रधानवशित्वमनुत्तमञ्चसन्तोषसुखंकिमिदमविदुःखपक्षेनिःक्षिप्तमितिभगवाञ्जैगीषव्यउवाच विषयसुखापेक्षयैवेदमनुत्तमंसन्तोषसुखम् विषयम्पयादुःखमेवबुद्धिसत्वस्यायंधर्मस्त्रिगुणः त्रिगुणश्चा‍ ‍सम्भवित्वात्इतिदुःखस्वरूपतृष्णातंतुस्तृष्णादुःखानुपस्थाप्या विभूतासिधंसर्वानुकूलंसुखमिदमुक्तमिति ॥ तेवर्णाःपुनरेकैकः पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्रत्ययस्यपरचित्तज्ञानं ॥ १९ ॥

प्रत्ययेसंयमात्प्रत्ययस्यसाक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानं ॥१९॥

नचतत्सालम्बनंतस्याविषयीभूतत्वात् २०

रक्तंप्रत्ययंजानात्यमुष्मिन्नालंबनेरक्तमिति नजानातिपरप्रत्यय स्ययदालम्बनंतद्योगिचित्तेननालम्बनीकृतं परप्रत्ययमात्रन्तुयो गिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भेच- क्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥

कायरूपेसंयमाद्रूपस्ययाग्राह्याशक्तिस्तांप्रतिबध्नातिग्राह्यशक्ति स्तम्भेसतिचक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानमुत्पद्यतेयोगिनः एतेनश- ब्दाद्यन्तर्द्धानमुक्तंवेदितव्यम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमन्निरुपक्रमञ्चकर्मतत्संयमादप रान्तज्ञानमरिष्टेभ्योवा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाकंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्रमञ्चतत्रयथार्द्रं वस्त्रंवि- तानितंलघीयसाकालेनशुष्येत् तथासोपक्रमंयथाचतदेवसम्पि- ण्डितंचिरेणसंशुष्येत् एवन्निरुपक्रमंयथाचाग्निः शुष्केकक्षेमु क्तोवातेनसमन्ततोयुक्तःक्षेपीयसाकालेनदहेत्तथासोपक्रमंयथावा सएवाग्निस्तृणराशौक्रमशोऽवयवेषुन्यस्तश्चिरेणदहेत्तथानिरुपक्र [illegible]त्रिकमायुष्करं कर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरुपक्रमञ्चतत्संय कारकैवाव्या[illegible]यणस्यज्ञानमरिष्टेभ्योवेतित्रिविधमरिष्टमाध्यात्मि कं तस्तेप्रासाद[illegible]चेतितत्राध्यात्मिकंघोषंस्वदेहेपिहितक क्रियाकारकात्मातदृष्टःप्रत्य[illegible]वष्टब्धं नपश्यतितथाधिभौतिकं यम

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पुरुषान्पश्यति पितॄनतीतानपश्यात्पश्यति चाधिदैविकं स्वर्गमपश्यात्सिद्धान्वापश्यति विपरीतं वा सर्वमिति अनेन वा ज्ञानात्परात्समुपस्थितमिति ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्रीकरुणामुदितेति तिस्रो भावनास्तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भावयित्वा मैत्रीबलं लभते दुःखितेषु करुणां भावयित्वा करुणाबलं लभते पुण्यशीलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं लभते भावनातः समाधिर्यः स संयमस्ततो बलान्यवन्ध्यवीर्याणि जायन्ते पापशीलेषूपेक्षा न तु भावना ततश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति अतो न बलमुपेक्षातस्तत्र संयमाभावादिति ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

हस्तिबले संयमाद्धस्तिबलो भवति वैनतेयबले संयमाद्वैनतेयबलो भवति वायुबले संयमाद्वायुबल इत्येवमादि ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या यं। आलोकस्तं योगी सूक्ष्मे वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्थे विन्यस्य तमर्थमधिगच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

तत्प्रस्तारः सप्तलोकास्तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोको मेरुपृष्ठादारभ्याध्रुवात् ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकस्तत्परः स्वर्लोकः पञ्चविधो माहेन्द्रस्तृतीयो लोकश्चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकस्त्रिविधो ब्राह्मः तद्यथा जनलोकस्तपोलोकः सत्य-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लोकद्युतिर्ब्राह्मस्त्रिभूमिकोलोकःप्राजापत्यस्ततोमहान् माहेन्द्र
स्स्वरित्युक्तोदिविताराभुविप्रजा[illegible]ग्रहश्लोकः तत्रावीचेरुप-
र्युपरिनिविष्टाःषण्महानरकभूमयोघनसलिलानलानिलाकाश
तमः प्रतिष्ठाः महाकालाम्बरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रांधता
मिस्राः यत्रस्वकर्मोपार्जितदुःखवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दी-
र्घमाक्षिप्यजायंते ततोमहातलरसातलातल सुतलवितलतला
लपातालाख्यानिसप्तपातालानिभूमिरियमष्टमीसप्तद्वीपावसुम
तीयस्याःसुमेरुर्मध्येपर्वतराजःकांचनः तस्यराजतवैदूर्यस्फटिक
हेममणिमयानिशृङ्गाणितत्रवैदूर्यप्रभानुरागान्नीलोत्पलपत्रश्या
मोनभसोदक्षिणभागः श्वेतः पूर्वः स्वच्छः पश्चिमः कुरण्डकाभ-
उत्तरः दक्षिणपार्श्वेचास्यजंबूर्यतोयंजंबूद्वीपः तस्यसूर्यप्रचाराद्रा
त्रिंदिवंलग्नमिवविवर्तते तस्यनीलश्वेत शृंगवंतउदीचीनास्त्रयः
पर्वताद्विसाहस्रायामास्तदंतरेषुत्रीणिवर्षाणिनवनवयोजनसाह
स्राणिरमणकंहिरण्मयमुत्तराः कुरवइतिनिषधहेमकूटहि-
मशैलादक्षिणतोद्विसाहस्रायामास्तदं तरेषुत्रीणिवर्षाणिनवनव-
योजनसाहस्राणिहरिवर्षं किंपुरुषंभारतमितिसुमेरोः प्राचीना
भद्राश्वमाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमालागन्धमादनसी-
मानोमध्येवर्षमिलावृत्तं तदेतद्योजनशतसहस्रंसुमेरोर्दिशिदिशि
तदर्द्धेनव्यूढंसखल्वयंशतसाहस्रायामोजंबूद्वीपस्ततोद्विगुणेनलव-
णोदधिनावलयाकृतिनावेष्टितः ततश्चद्विगुणाद्विगुणाः शाककु-
शक्रौंचशाल्मलगोमेदपुष्करद्वीपाःसप्तसमुद्राश्चसर्षपराशिकल्पाः
सविचित्रशैलावतंसाइक्षुरससुरासर्पिर्दधिमंड क्षीरस्वादूदकसप्त
समुद्रवेष्टितावलयाकृतयोलोकालोकपर्वतपरिवाराःपञ्चाशद्योज
नकोटिपरिसंख्याताःतदेतत्सर्वंसुप्रतिष्ठितसंस्थानमंडलमध्येव्यूढं
अंडंचप्रधानस्याणुरवयवोयथाकाशेखद्योतइतितत्रपातालेजल-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

धौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषयक्षराक्षस-
भूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्मांडविनायकाः प्रति-
वसन्ति सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः सुमेरुस्त्रिदशानामुद्या
नभूमिस्तत्र मिश्रवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि सुधर्मा
देवसभा सुदर्शनं पुरं वैजयंतः प्रासादः ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा
वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षितप्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि सन्निविष्टा
विपरिवर्त्तन्ते माहेन्द्रनिवासिनः षड्देवनिकायास्त्रिदशा अग्नि-
ष्वात्ता याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्ति
नश्चेति सर्वे सङ्कल्पसिद्धाः अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृ-
न्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरो
भिः कृतपरिवाराः महति लोके प्राजापत्ये पञ्चविधो देवनिकायः
कुमुदा ऋभवः प्रतर्दना अंजनाभाः प्रचिताभा इत्येते महाभूतवशि
नो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्वि-
धो देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अ-
मरा इति ते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषो द्वितीये तपसि
लोके त्रिविधो देवनिकायः आभास्वराः महाभास्वराः सत्यमहाभास्व
रा इति ते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनः द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्या-
नाहाराः ऊर्द्ध्वरेतसः ऊर्द्ध्वमप्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनावृत्त-
ज्ञानविषयाः तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया अच्यु
ताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्चेति अकृतभवनन्या-
साः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः त
त्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः शुद्धनिवासाः सवि[illegible]ध्यान
सुखाः सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञिनश्चास्मिता-
मात्रध्यानसुखास्ते पि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति त एते सत्यलोकाः-
सर्व एव ब्रह्मलोकाः विदेहप्रकृतिलयास्तु मोक्षपदे वर्तंते न लोकम-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ध्येन्यस्ता इत्येतद्योगिनासाक्षात्कर्तव्यंसूर्यद्वारेसंयमंकृत्वाततोन्य
त्रापिएवन्तावदभ्यसेद्यावदिदंसर्वंदृष्टमिति २६ ॥

चन्द्रेताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

चन्द्रेसंयमंकृत्वाताराव्यूहंविजानीयात् ॥ २७ ॥

ध्रुवेतद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततोध्रुवेसंयमंकृत्वाताराणांगतिंजानीयात् ऊर्द्धविमानेषुकृ-
तसंयमस्तानिविजानीयात् ॥ २८ ॥

नाभिचक्रेकायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नाभिचक्रेसंयमंकृत्वाकायव्यूहंविजानीयात् वातपित्तश्लेष्मा
णस्त्रयोदोषाः सन्तिधातवःसप्तत्वक्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जा-
शुक्राणिपूर्वंपूर्वमेषांवाह्यमित्येषविन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

जिह्वायाअधस्तात् तन्तुस्ततोधस्तात्कण्ठस्ततोधस्तात्कूपस्तत्र-
संयमात्क्षुत्पिपासेनबाधेते ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यांस्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयमःस्थिरपदं लभते
यथासर्पोगोधावेति ॥ ३१ ॥

मूर्द्धज्योतिषिसिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपालेअन्तःछिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्या
वापृथिव्योरन्तरालचारिणांदर्शनम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभाद्वासर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभन्नामतारकन्तद्विवेकजस्यज्ञानस्यपूर्वरूपं यथोदयेप्रभा-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भास्करस्यतेनवासर्वमेव जानातियोगीप्रातिभस्यज्ञानस्योत्पत्ता-
विति ॥ ३३ ॥

हृदयेचित्तसम्वित् ॥ ३४ ॥

यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुण्डरीकं वेश्मतत्रविज्ञानन्तस्मिन्
संयमाच्चित्तसम्वित् ॥ ३४ ॥

सत्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोःप्रत्यया विशेषोभोगः परार्थत्वात्स्वार्थसंयमा-त्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

बुद्धिसत्त्वमप्रख्याशीलंसमानसत्त्वोपनिवन्धेरजस्तमसीवशीकृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेनपरिणतन्तस्माच्चसत्त्वात्परिणामिनो त्य न्तविधर्माशुद्धोन्यश्चितिमात्ररूपः पुरुषस्तयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः पुरुषस्यदर्शितविषयत्वात् सभोगप्रत्ययः स-त्त्वस्य परार्थत्वाद्दृश्यःयस्तुतस्माद्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोन्यः पौ-रुषेयः प्रत्ययस्तत्रसंयमात्पुरुषविषयाप्रज्ञाजायतेनचपुरुषप्रत्यये नबुद्धिसत्वात्मनापुरुषोदृश्यतेपुरुषएवप्रत्ययं स्वात्मावलम्बनम्प श्यतितथाह्युक्तम्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादिति ॥ ३५ ॥

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वाद-वार्त्ताजायन्ते ॥ ३६ ॥

प्रातिभात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञयम्प-
व्यशब्दश्रवणंवेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमः आदर्शात्सम्भवित्वा
स्वादाद्दिव्यरससंवित वार्तातोदिव्यगन्धा विभूताक्ष
त्यंजायंते ॥ ३६ ॥ वर्णाःपुनरेकैकः पदात्मा

तेसमाधावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयः । ३७।

तेप्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाउपसर्गास्तद्दर्शन प्रत्यनीकत्वात् व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः ॥ ३७ ॥

बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्यपरशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

लोलीभूतस्यमनसोप्रतिष्ठस्यशरीरेकर्माशयवशाद्बंधः प्रतिष्ठेत्यर्थः तस्यकर्मणोबंधकारणस्यशैथिल्यंसमाधिबलाद्भवतिप्रचारसंवेदनंचचित्तस्यसमाधिजमेव कर्मबंधक्षयात् स्वचित्तस्यप्रचारसंवेदनाच्चयोगीचित्तंस्वशरीरान्निष्क्र्यपरशरीरांतरेषुनिः क्षिपतिनिः क्षिप्तंचित्तंचेन्द्रियाण्यनुपतंतियथामधुकरराजानंमक्षिका उत्पतंतमनूत्पतंतिनिविशमानमनुनिविशंततथेंद्रियाणिपरशरीरावेशेचित्तमनुविधीयंतइति ॥ ३८ ॥

उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगउत्क्रांतिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणाजीवनंतस्यक्रियापञ्चतयीप्राणोमुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः समंनयनात्समानश्चानाभिवृत्तिः अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः उन्नयनादुदानआशिरोवृत्तिः व्यापीव्यानइतितेषांप्रधानः प्राणउदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंगः उत्क्रांतिश्चप्रायणकालेभवतितांवशित्वेनप्रतिपद्यते ॥ [illegible]ापृथिव्योरन्त[illegible] ॥

प्रातिभा[illegible]सञ्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

प्रातिभन्नामतारकन्तद्विवेकादुक्त ज्वलति ॥ ४० ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशंप्रतिष्ठासर्वंशब्दानांचयथोक्तंतुल्यदेशश्रवणानामेकदेशश्रुतित्वंसर्वेषांभवतीतितच्चैतदाकाशस्यलिङ्गंग्रनावरणंचोक्तंतथा ऽमूर्तस्यानावरणदर्शनाद्विभुत्वमपिप्रख्यातमाकाशस्य शब्दग्रहणानुमितंश्रोत्रं बधिराबधिरयोरेकः शब्दं गृह्णात्यपरोनगृह्णातीतितस्माच्छ्रोत्रमेवशब्दविषयं श्रोत्राकाशयोस्सम्बन्धेकृतसंयमस्ययोगिनोदिव्यं श्रोत्रंप्रवर्तते ॥ ४१ ॥

कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्रकायस्तत्राकाशंतस्यावकाशदानात्कायस्यते नसम्बन्धप्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोजित्वात त्सम्बन्धंलघुषुतूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिंलब्ध्वाजितसम्बन्धोलघुर्लघुत्वाच्च जलेपादाभ्यांविहरति ततस्तूर्णनाभितंतुमात्रे विहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहाततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्बहिर्मनसोवृत्तिलाभो विदेहानामधारणासायदिशरीरप्रतिष्ठस्यमनसोवहिर्वृत्तिमात्रेणभवतिसाकल्पितेत्युच्यतेयातुशरीरनिरपेक्षाबहिर्भूतस्यैवमनसोवहिर्वृत्तिः सखल्वस्य-कल्पितयासाधयन्त्यकल्पितां महाविदेहामितिसम्भवित्वा स्याविशंतियोगिनः ततश्चधारणातुप्रख्याया विभूतास्ति दावरणंक्लेश कर्मविपाकत्रयंरजस्त्वं पुनरेकैकः पदात्मा

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥

तत्रपार्थिवाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देनपरिभाषिता एतद्भूतानांप्रथमंरूपंस्वसामान्यंमूर्तिर्भूमिः स्नेहोजलंवन्हिरुष्णतावायुः प्रणामीसर्वतोगतिराकाशइत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते अस्यसामान्यस्यशब्दादयोविशेषाः तथाचोक्तं एकजातिसमन्वितानामेषांधर्ममात्रव्यावृत्तिरितिसामान्यविशेषसमुदायोद्रव्यं द्विष्ठोहिसमूहः प्रत्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरंवृक्षोयूथंवनमितिशब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहउभयेदेवमनुष्याः समूहस्यदेवएकोभागोमनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयतेसमूहः सचभेदविवक्षितआम्राणांवनं ब्राह्मणानांसंघः आम्रवनंब्राह्मणसंघइति सपुनर्द्विविधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्चयुतसिद्धावयवः समूहोवनंसंघइतिअयुतसिद्धावयवः संघातः शरीरंवृक्षः परमाणुरितिअयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहोद्रव्यमितिपतंजलिः एतत्स्वरूपमित्युक्तं अथकिमेषांसूक्ष्मरूपंतन्मात्राभूतकारणंतस्यैकोवयवः परमाणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदायइत्येवंसर्वतन्मात्राणिएतत्तृतीयम् अथभूतानांचतुर्थंरूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्यस्वभावानुपातिनोन्वयशब्देनोक्ताः अथैषांपञ्चरूपमर्थवत्त्वं भोगापवर्गार्थतागुणेष्वन्वयिनोगुणास्तन्मात्रभूतभौतिकेष्वि
[illegible]पृथिव्योरन्तर[illegible]तुतेष्विदानींभूतेषुपञ्चसुपञ्चरूपेषुसंयमात्तस्यतस्यरूप-
[illegible]ंजयश्चप्रादुर्भवतितत्रपञ्चभूतस्वरूपाणिजित्वाभूत-

प्रातिभा[illegible]नुसारिण्यइवगावोस्य सङ्कल्पानुविधायि
प्रातिभन्नामतारकन्तद्विवेक[illegible]॥ ४४ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥

तत्राणिमाभवत्यणुः लघिमालघुर्भवति महिमामहान् भवति प्राप्तिरंगुल्यग्रेणापिस्पृशतिच न्द्रमसंप्राकाम्यमिच्छानभिघातःभू मावुन्मज्जतिनिमज्जतियथोदकेवशित्वंभूतभौतिकेषुवशीभवत्य-वश्योचान्येषांईशितृत्वंतेषांप्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टेयत्रकामावसा यित्वंसत्यसङ्कल्पतायथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानंनच शक्तोपिपदार्थविपर्यासङ्करोति कस्मात्अन्यस्ययत्रकामावसायि नः पूर्वसिद्धस्यतथाभूतेषुसङ्कल्पादितिएतान्यष्टावैश्वर्याणिकाय संपद्वक्ष्यमाणातद्धर्मानभिघातश्चपृथ्वीमूर्त्यानिरुणद्धियोगिनःश रीरादिक्रियांशिलामप्यनुविशतीति नापः स्निग्धाःक्लेदयंतिना ग्निरुष्णदहतिनवायुः प्रणामीवहत्यनावरणात्मकेप्याकाशेभवत्यावृ तकायः सिद्धानामप्यदृश्योवति ॥ ४५ ॥

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानिकायसंपत् ॥ ४६ ॥

दर्शनीयः कांतिमान् अतिशयबलः वज्रसंननश्चेति ॥ ४६ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

सामान्यविशेषात्माशब्दादिर्ग्राह्यःतेष्विन्द्रियाणांवृत्तिर्ग्रहण-तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारंकथमनालोचितः सन्विषयविशेषइ न्द्रियेणमनसानुव्यवसीयेतेतिस्वरूपंपुनः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः पुनरेकैकः पदात्मा

यन्तेषांतृतीयंरूपंअस्मितालक्षणोहंकारःतस्यसामान्यस्येन्द्रियाणिविशेषाः चतुर्थंरूपंव्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीलागुणाःयेषामिन्द्रियाणिसाहङ्काराणि परिणामः पञ्चमंरूपम् गुणेषुतदनुगतपुरुषार्थवत्त्वमितिपञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषुयथाक्रमंसंयमःतत्रतत्रजयंकृत्वापंचरूपजयादिन्द्रियजयःप्रादुर्भवतियोगिनः४७

ततोमनोजवित्वंविकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

कायस्यानुत्तमोगतिलाभोमनोजवित्वं विदेहानामिन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षोवृत्तिलाभोविकरणभावःसर्वप्रकृतिविकारवशित्वंप्रधानजयइत्येतास्तिस्रः सिद्धयोमधुप्रतीकाउच्यंतेएतास्वकरणपञ्चकरूपजयादधिगम्यंते ॥ ४८ ॥

सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्यसर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वज्ञातृत्वंच ॥ ४९ ॥

निर्धूतरजस्तमोमलस्यबुद्धिसत्वस्यपरेवैशारद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्यसत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्यसर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वात्मानोगुणाव्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिनंक्षेत्रज्ञं प्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिताइत्यर्थः सर्वज्ञातृत्वंसर्वात्मनांगुणानांशांतोदिताव्यपदेश्यधर्मत्वे नव्यवस्थितानाम क्रमो[illegible]विवेकजं ज्ञानमित्यर्थः इत्येषाविशोकानामसिद्धिः यांप्रा[illegible]द्यौपृथिव्योरन्त[illegible]ः क्षीणक्लेशबन्धनोवशीविहरति ॥ ४९ ॥

प्रातिभा[illegible]पिदोषबीजक्षयेकैवल्यम् ॥५०

प्रातिभज्ञानमतारकन्तद्विवेक[illegible]क्षयेसत्वस्यायंविवेकप्रत्ययोधर्मः सत्व

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

चहेयपचेन्यस्तंपुरुषस्यापरिणामीशुद्धोन्यः सत्वादित्येवमस्यततो
विरज्यमानस्ययानि क्लेशबीजानिदग्धशालिबीजकल्पान्यप्रसव-
समर्थानिसहमनसाप्रत्यस्तंगच्छन्तितेषुप्रलीनेषुपुरुषः पुनरिदंता
पत्रयंनभुंक्तेतदेतेषांगुणानांमनसिकर्मक्लेशविपाकस्वरूपेणाभिव्य
क्तानांचरितार्थानामप्रतिप्रसवेपुरुषस्यात्यन्तिकोगुणवियोगः कै-
वल्यंतदास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिरेवपुरुषइति ॥ ५० ॥

स्थान्युपनिमन्त्रणेसङ्गस्मयाकरणंपुनर-
निष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

चत्वारः खल्वमीयोगिनः प्रथमकल्पिकोमधुभूमिकः प्रज्ञाज्यो-
तिरतिक्रान्तभावनीयश्चेतितत्राभ्यासीप्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः
ऋतंभरप्रज्ञोद्वितीयः भूतेन्द्रियजयीतृतीयः सर्वेषुभावितेषुभाव
नीयेषुकृतरक्षाबन्धः कृतकर्तव्यसाधनादिमांश्चतुर्थीयस्त्वतिक्रां
तभावनीयस्तस्यचित्तप्रतिसर्गएकोर्थः सप्तविधास्यप्रान्तभूमिप्र-
ज्ञाः तत्रमधुमतींभूमिंसाक्षात्कुर्वतोब्राह्मणस्यस्थानिनोदेवाः स-
त्वशुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्तेभोरिहास्यतामिहरम्यतां
कमनीयोयंभोगः कमनीयेयङ्कन्यारसायनमिदंजरामृत्युंबाधते-
वैहायसमिदंयानममीकल्पद्रुमाः पुण्यामन्दाकिनीसिद्धामहर्ष-
यउत्तमाअनुकूलाअप्सरसोदिव्येश्रोत्रचक्षुषीवज्रोपमः कायः स्व
गुणैः सर्वमिदमुपार्जितमायुष्मताप्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरम-
मरस्थानंदेवानांप्रियमित्येवमभिधीयमानः सङ्गदोषान्भावये-
त्घोरेषुसंसाराङ्गारेषुपच्यमानेनमयाजननमरणान्धकारे विपरि-
वर्तमानेनकथञ्चिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशीयोगप्रदीपस्तस्य
चैतेतृष्णायोनयोविषयवायवः प्रतिपक्षाः सखल्वहंलब्धालोकः
कथमनयाविषयमृगतृष्णयावञ्चितस्त

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ग्ने रात्मानमिश्वनीकुर्यामितिस्वस्तिवः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजन-
प्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्यइत्येवन्निश्चितमतिः समाधिम्भावयेत्सङ्गम-
कृत्वास्मयमपिनकुर्य्यात् एवमहन्देवानामपिप्रार्थनीयइतिस्म-
याद्यंसुस्थितंमन्यतयामृत्युनाकेशेषुगृहीतमिवात्मानंनभावयि
ष्यतितथाचास्यच्छिद्रान्तरप्रेक्षीनित्ययत्नोपचर्य्यः प्रमादोलब्धविव-
रः क्लेशानुत्तम्भयिष्यतिततः पुनरनिष्टप्रसंगः एवमस्यसङ्गस्मयाव
कुर्वतोभावितोऽर्थोदृढोभविष्यतिभावनीयश्चार्थोभिमुखोभविष्य-
तीति ॥ ५१ ॥

क्षणतत्क्रमयोःसंयमाद्विवेकजंज्ञानम् ५२

यथापकर्षपर्यन्तन्द्रव्यंपरमाणुरेवम्परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्ष-
णः यावतावासमयेनचलितः परमाणुः पूर्वदेशंजह्यादुत्तरदेशमु
पसंपद्येतसकालः क्षणः तत्प्रवाहाविच्छेदस्तुक्रमः क्षणतत्क्रमयो-
र्नास्तिवस्तुसमाहारइतिबुद्धिसमाहारोमुहूर्ताहोरात्रादयः सख
ल्वयंकालोवस्तुशून्यो।बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपातीलौकिका-
नांव्युत्थितदर्शनानांवस्तुस्वरूपइवावभासतेक्षणवस्तुपतितः क्र-
मावलम्बीक्रमश्चक्षणानन्तर्यात्मातङ्कालविदः कालइत्याचक्षतेयो-
गिनः नचद्वौक्षणौसहभवतः क्रमश्चनद्वयोः सहभुवोरसम्भवात्पू
र्वस्मादुत्तरभाविनोयदानन्तर्यंक्षणस्यसक्रमस्तस्माद्वर्तमानएवैकः
क्षणोनपूर्वोत्तरक्षणाः सन्तीतितस्मान्नास्तितत्समाहारः येतुभूत-
भाविनः क्षणास्तेपरिणामान्विताव्याख्येयास्तेनैकेनक्षणेनकृत्स्नो
लोकः परिणाममनुभवतितत्क्षणोपारूढाः खल्वमीधर्मास्तयोः
[illegible] ःसंयमात्तयोःसाक्षात्करणन्ततश्चविवेकजंज्ञानम्प्रा-
[illegible] षयविशेषउपक्षिप्यते ॥ ५२ ॥

[illegible] पवर्गाणो रैन्यतानवच्छेदात्तु--

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ल्ययोस्ततःप्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यतायां हेतुर्गौरियं वडवेयमिति तुल्यदेशजातीयत्वे लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी गौः स्वस्तिमती गौरिति द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकर इदं पूर्वमिदमुत्तरमिति यदा तु पूर्वमामलकमन्यव्यग्रस्य ज्ञातुरुत्तरदेश उपावर्त्यते तदा तुल्यदेशत्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः असंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्तिर्विवेकजज्ञानादिति कथं पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नस्ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवभिन्ने अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरन्यत्वे हेतुरिति एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तावुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगिनोऽन्यत्वप्रत्ययो भवतीति अपरे तु वर्णयन्ति येऽन्त्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतुः क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्षगण्यः ॥ ५३ ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

तारकमिति स्वप्रतिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः सर्वविषयं नास्य किंचिदविषयीभूतमित्यर्थः । सर्वथाविषयमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वं पर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः एतद्विवेकजं ज्ञानं ...स्याप्यां विभूतास्ति ...ा:पुनरेकैकः पदात्मा

प्रदीयोमधुमतींभूमिमुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिरितिप्राप्तविवे कजज्ञानस्याप्राप्तविवेकजज्ञानस्यवा ॥ ५४ ॥

सत्वपुरुषयोःशुद्धिसाम्येकैवल्यमिति ५५

यदानिर्धूतरजस्तमोमलंबुद्धि सत्वंपुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राधिकारंदग्धक्लेशबीजंभवतितदापुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवतितदापुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामवस्थायांकैवल्यंभवतिईश्वरस्यानीश्वरस्यवाविवेकजज्ञानभागिनइतरस्यवानहिदग्धक्लेशबीजस्यज्ञाने पुनरपेक्षाकाचिदस्तिसत्वशुद्धिद्वारेणैतत्समाधिजमैश्वर्यंचज्ञानंचोपक्रान्तंपरमार्थतस्तुज्ञानाद्दर्शनंनिवर्ततेतस्मिन्निवृत्ते नसंत्युत्तरेक्लेशाः क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावश्चरिताधिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणानपुरुषस्यपुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठंतेतत्पुरुषस्यकैवल्यंतदापुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवलीभवति ॥ ५५ ॥

इतिपातञ्जलभाष्यप्रवचने विभूति-
पादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

—॥—

जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः १

देहान्तरिताजन्मनासिद्धिः औषधिभिरसुरभवनेषुरसायनेनेत्येवमादिमन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसासङ्कल्पसिद्धिः कामरूपीयत्रकामगइत्येवमादिसमाधिजाः सिद्धयोव्याख्याताः ... कायेन्द्रियाणामन्यजातीयपरिणतानां ॥ १ ॥

जात्यन्तरपरिणामःप्रकृत्यापूरात् २ ॥

... पवर्गाणांपुरुषार्थान्तरपरिणामेयजनस्तेषामपूर्वावयवानु

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्रवेशाद्भवतिकार्येन्द्रियप्रकृतयस्वस्वंस्वंविकारमनुगृह्णंतिआपूरेणधर्मादिनिमित्तमपेक्षमाणादिति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकम्प्रकृतीनांवरणभेदस्तुततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

नहिधर्मादिनिमित्तम्प्रयोजकंप्रकृतीनांभवतिनकार्येणकारणंप्रवर्त्त तइतिकथंतर्हिवरणभेदस्तुततः क्षेत्रिकवत्यथाक्षेत्रिकः केदारादपांपूर्णात्केदारांतरंपिप्लावयिषुः समंनिम्नंनिम्नतरंवानापः पाणिनापकर्षत्यावरणंत्वासांभिनत्तितस्मिन्भिन्ने स्वयमेवआपः केदारांतरमाप्लावयंतितथाधर्मः प्रकृतीनामावरणमधर्मंभिनत्तितस्मिन्भिन्ने स्वयमेवप्रकृतयः स्वंस्वंविकारमाप्लावयंतितथावासएवक्षेत्रिकस्तस्मिन्नेवकेदारेनप्रभवत्यौदकान्भौमान्वारसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुंकिंतर्हिमुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोपकर्षत्यपकृष्टेषुतेषुस्वयमेवरसाधान्यमूलान्यनुप्रविशंतितथाधर्मोनिवृत्तिमात्रेकारणमधर्मस्यशुद्ध्यशुद्ध्योरत्यन्तविरोधात् नतुप्रकृतिप्रतिप्रवृत्तौधर्मोहेतुर्भवतीतिअत्रनन्दीश्वरादयउदाहार्याः विपर्ययेणाप्यधर्मोधर्मंबाधते ततश्चाशुद्धिपरिणामइतितत्रापिनहुषाजगरादयउदाहार्याः यदातुयोगीबहून्कायान्निर्मिमीते तदाकिमेकमनस्कास्ते भवंत्यथानेकमनस्काइति ॥ ३ ॥

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रञ्चित्तकारणमुपादायनिर्माणचित्तानिकरोतिततःसचित्तानिभवन्ति ॥ ४ ॥

[illegible] वित्वा

प्रवृत्तिभेदेप्रयोजकञ्चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बहूनांचित्तानांकथमेकचित्ताभिप्रायपुरःसराप्रवृत्तिरितिसर्वेषाम् [illegible] नरेकैकः पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तासांप्रयोजकंचित्तमेकंनिर्मितमितितत: प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

तत्रध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधंनिर्माणचित्तंजन्मौषधिमन्त्रतपः समाधिजाः सिद्धयइतितत्रयदेवध्यानजंचित्तंतदेवानाशयंतस्यैवनास्त्याशयोरागादिप्रवृत्तिर्नातः पुण्यपापाभिसम्बन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिनइतिइतरेषां तुविद्यतेकर्माशयोयतः ॥ ६ ॥

कर्माशुक्लाकृष्णंयोगिनस्त्रिविधमितरेषां ७

चतुष्पदीखल्वियंकर्मजातिः कृष्णाशुक्लकृष्णाशुक्लाऽशुक्लाकृष्णाचेति तत्रकृष्णादुरात्मनांशुक्लकृष्णावहिः साधनसाध्यातत्रपरपीड़ानुग्रहद्वारेणकर्माशयप्रचयः शुक्लातपःस्वाध्यायाध्यानवतां साह्विकीवल्लीमनसित्तायत्तत्वादवहिः साधनाधीनानपरान्पीड्यित्वाभवतिअशुक्लाऽकृष्णासंन्यासिनां क्षीणक्लेशानांचरमदेहानामितितत्राशुक्लं योगिनएवफलसंन्यासादकृष्णंचानुपादानातइतरेषांतुभूतानापूर्वमेवत्रिविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततइतित्रिविधात्कर्मणः तद्विपाकानुगुणानामेवेतियज्जातीयस्यकर्मणोयोविपाकस्तस्यानुगुणायावासनाः कर्मविपाकमनुशेरते[illegible]भिव्यक्तिर्नहिदैवं कर्मविपच्यमानंनारकतिर्यङ्मनुष्यभुक्तिनिमित्तम्भवतिकिंतुदैवानुगुणाएवास्य वा... कतिर्यङ्मनुष्येषुचैवंसमानश्चर्चः ॥ ८ ॥

[illegible]पवर्गाणांपुरुषा[illegible] व्यवहितानामप्यानंतर्य-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यंजकांजनाभिव्यक्तः सयदिजातिशतेनवादूरदेशतयावाकल्पशतेनवाव्यवहितः पुनश्चस्वव्यंजकांजनएवोदियात्द्रागित्येवंपूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभि संस्कृतावासनाउपादायव्यज्येतकस्मात्यतोव्यव हितानामप्यासांसदृशंकर्माभिव्यंजकंनिमित्तीभूतमित्यानंतर्य्यमेवकुतश्चास्मृति संस्कारयोरेकरूपत्वात्यथानुभवास्तथासंस्काराःतेचकर्मवासनानुरूपाः यथाचवासनास्तथास्मृति रितिजातिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्चपुनः संस्कारादूत्येतेस्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभवशाद्व्यज्यंते अतश्चव्यवहितानामपिनिमित्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानंतर्य्यमेवसिद्धमिति ॥ ९ ॥

तासामनादित्वंचाशिषोनित्यत्वात् १० ॥

तासांवासनानामाशिषोनित्यत्वादनादित्वंयेयमाशीर्मानभूवंभूयासमिति सर्वस्यदृश्यतेसानस्वाभाविकीकस्मात् जातमात्रस्यजन्तोरननुभूतमरणधर्मकस्यद्वेषदुःखा नुस्मृतिनिमित्तोमरणत्रासः कथंभवेत्नचस्वाभाविकंवस्तुनिमित्तमुपादत्ते तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदंचित्तंनिमित्तवशात्काश्चिदेववासनाः प्रतिलभ्यपुरुषस्य भोगायोपावर्तंते इतिघटप्रासादप्रदीपकल्पंसंकोचविकाशिचित्तंशरीरपरिमाणाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नास्तथाचांतराभावः संसारश्चयुक्तइतिवृत्तिरेवास्यविभुनः संकोचविकाशिनीत्याचार्यः तच्चधर्मादिनिमित्तापेक्षंनिमित्तंच द्विविधंवाह्यमाध्यात्मिकंचशरीरादिसाधनापेक्षंवाह्यं ... विद्यावादनादिचित्तमात्राधीनंश्रद्धाद्याध्यात्मिकं ... तासिद्योध्यायिनां विहारास्तेवाह्यसाध... नरेकैकः पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

र्मसभिनिर्वर्तयंतितयोर्मानसंवलोय: कथंज्ञानवैराग्यैकेनातिश य्येतिदंडकारण्यञ्चित्तव्यतिरेकिणक: शारीरेणकर्मणाशून्यंकर्तुमु- त्सहेतसमुद्रमगस्त्यवद्वापिबेत् ॥ १० ॥

हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषा मभावेतदभावः ॥ ११ ॥

हेतुर्धर्मात्सुखमधर्मात्दुःखंसुखाद्रागोदुःखाद्द्वे षस्ततश्चप्रयत्न- स्तेनमनसावाचाकायेनवापरिस्पंदमान: परमनुगृह्णातिउप- हंतिवाततः पुनर्धर्माधर्मौसुखदुःखेरागद्वेषावितिप्रवृत्तमिदंषड रारचक्रमस्यचप्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेत्रीमूलंसर्वक्लेशा नामित्येषहेतुः फलंतुयमाश्रित्ययस्यप्रत्युत्पन्नताधर्मादेःनह्यपु- र्वोपजन: मन स्तुसाधिकारमाश्रयोवासनानानह्यवसिताधि- कारेमनसिनिराश्रयावासना: स्थातुमुत्सहंतेयदभिमुखीभूतंव- स्तुयांवासनांव्यनक्तितस्यास्तदालंबनमेवं हेतुफलाश्रयालंबनैरे- तै: संगृहीता: सर्वावासना: एषामभावेतत्संश्रयाणामपिवासना नामभाव: नास्त्यसत: संभवोनवास्तिसतोविनाश इतिद्रव्यत्वे नसंभवंत्य: कथंनिवर्तिष्यंतेवासनाइति ॥ ११ ॥

अतीतानागतंस्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्धर्मा णां ॥१२ ॥

भविष्यत्व्यक्तिकमनागतंअनुभूतव्यक्तिकमतीतंस्वव्यापारोपा- [illegible] यंचैतद्वस्तुज्ञानस्यज्ञे यं यदिचैतत्स्वरूपतोनाभवि- [illegible] ज्ञापमुदयतस्यतत्तस्मादतीतानागतंस्वरूपतोस्ती- [illegible] नादएवर्गभागीयस्यवाकर्मण: फलमुत्पित्सु [illegible] नतेननिमित्तेन नकुशलानुष्ठानंनयु- [illegible] पवर्गाणांपुरुषार्थे

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

र्थ्ये तस्तस्य फलस्य निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोपजनने सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहणं कुरुते नापूर्वमुत्पादयति धर्मी चानेकधर्मस्वभावस्तस्य चाध्वभेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः न चयथावर्तमानं व्यक्तिविशेषापन्नं द्रव्यतोऽस्त्येवमतीतमनागतं च कथं तर्हि स्वेनैव व्यंग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति स्वेन चानुभूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति वर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरिति न भवत्यतीतानागतयोरध्वनोरेकस्य चाध्वनः समये द्वावध्वानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वाभावस्त्रयाणामध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते खल्वमी त्र्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोऽतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः षडविशेषरूपाः सर्वमिदं गुणानां संनिवेशविशेषमात्रमिति परमार्थतो गुणात्मानः तथा च शास्त्रानुशासनं गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकमिति यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति ॥ १३ ॥

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्वम् ॥ १४ ॥

प्रख्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावेनैकः परिणामः श्रोत्रमिंद्रियं ग्राह्यात्मकानां शब्दभावेनैकः परिणामः शब्दो विषय इति शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामेकः परिणामः पृथिवी परमाणुस्तन्मात्रावयवस्तेषाञ्चैकः परिणामः पृथ्वी गौर्वृक्षः पर्वत इत्येवमादिभूतांतरेष्वपि स्नेहौष्ण्य[illegible]काशदानान्युपादाय सामान्यमेकविकारारंभः समाधेयः विज्ञानविसहचरोऽस्तितु ज्ञानमर्थविसह[illegible]भूतास्ति यादिशायैवस्तुस्वरूपमपन्हुवते ज्ञानकैकः पदात्मा

विषयोपमंनपरमार्थतोऽस्तीतियेप्राहुःतेतथेतिप्रत्युपस्थितमिदंस्व माहात्म्येनवस्तुकथमप्रमाणात्मकेनविकल्पज्ञानवलेनवस्तु स्व- रूपमुत्सृज्यतदेवापलपंतःश्रद्धेयवचनाःस्युः कुतश्चैतदन्याय्यं।१४।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तःपंथाः १५

बहुचित्तावलंबनीभूतमेकंवस्तु साधारणंतत्खलुनैकचित्तपरि कल्पितंनाप्यनेकचित्तपरिकल्पितं किन्तुस्वप्रतिष्ठं कथंवस्तुसाम्ये चित्तभेदात्धर्मापेक्षंचित्तस्यवस्तुसाम्येपिसुखज्ञानंभवत्यधर्मापे क्षंततएवदुःखज्ञानमविद्यापेक्षंततएवमूढज्ञानंसम्यग्दर्शनापे- क्षम्ततएवमाध्यस्थ्यज्ञानमितिकस्यतच्चितेनपरिकल्पितंनचान्य चित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्यचित्तोपरागोयुक्तः तस्माद्वस्तुज्ञान योर्ग्राह्यग्रहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पंथानानयोः सङ्करगन्धोप्यस्ती- तिसांख्यपक्षे पुनर्वस्तुत्रिगुणंचलंचगुणवृत्तमितिधर्मादिनिमित्ता पेक्षंचित्तैरभिसंवध्यते निमित्तानुरूपस्यचप्रत्ययस्योत्पद्यमानस्यते नतेनात्मनाहेतुर्भवतिकेचिदाहुर्ज्ञानसहभूरेवार्थोभोग्यत्वात्सु- खादिवदितितएतयाद्वारासाधारणत्वंवाधमानाःपूर्वोत्तरेषुक्षणे षुवस्तुरूपमेवापन्हुवते ॥ १५ ॥

नचैकचित्ततंत्रंवस्तुतदप्रमाणकंतदाकिं स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततंत्रंचेद्वस्तुस्यात्तदाचित्तेव्यग्रेनिरुद्धेवास्वरूपमेवतेनाप रामृष्टमस्याविषयीभूतमप्रमाणकम् गृहीतस्वभावकंकेनचित्त- स्यात्संवध्यमानंवापुनश्चित्तेनकुतउत्पद्येतयेचास्या रास्तेचास्यनस्युरेवंनास्तिपृष्ठमित्युदरमपिनगृह्ये- दृपसाधारणः स्वतंत्राणिचचित्तानिप्रति पवर्गाणांपुरुषाणांपलब्धिः पुरुषस्यभोगइति ॥ १६ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाता-ज्ञातम् ॥ १७ ॥

अयस्कांतमणिकल्पाविषयाअयः सधर्मकंचित्तमभिसंबद्धोप-रंजयंतिग्रेनचविषयेणोपरक्तंचित्तं सविषयोज्ञातस्ततोन्यः पुनर-ज्ञातोवस्तुनोज्ञाताज्ञात स्वरूपत्वात्परिणामिचित्तं यस्यतुतदेव चित्तं विषयस्तस्य ॥ १७ ॥

सदाज्ञाताश्चित्त वृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुष स्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥

यदिचित्तवत्प्रभुरपिपुरुषः परिणमेततस्तद्विषयाश्चित्तवृत्तयःश-ब्दादिविषयवत्ज्ञाताज्ञाताःस्युःसदाज्ञातत्वंतुमनसस्तत्प्रभोःपुरु षस्यापरिणामित्वमनुमापयतिस्यादाशंकाचित्तमेवस्वाभासंविष याभासंचवैशेषिकाणांचित्तात्मवादिनांचभविष्यत्यग्निवत् १८ ॥

नतत्स्वाभासंदृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यथेतराणींद्रियाणिशब्दादयश्चदृश्यत्वान्नस्वाभासानितथामनो पिप्रत्येतव्यं नचाग्निरत्रदृष्टांतः नह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशंप्र-काशयतिप्रकाश्यस्यायं प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगेदृष्टोनचस्वरूपमा त्रेस्तिसंयोगः किञ्चस्वाभासंचित्तमित्यग्राह्यमेवकस्यचिदितिश-ब्दार्थः तद्यथास्वात्मप्रतिष्ठमाकाशंनपरप्रतिष्ठमित्यर्थः स्वबुद्धिप्र चारप्रतिसंवेदनात्सत्वानांप्रवृत्तिर्दृश्यतेक्रुद्धोहंभीतोहम ... गोऽमुत्रमेक्रोधइत्येतत्स्वबुद्धे रग्रहणेनयुक्तमिति ... त्वा ... ास्ति

एकसमयेचोभयानवधार ... ैकः पदात्मा

नचैकस्मिन्क्षणेस्वपररूपावधारणं

सैवक्रियातदेवचकारकमित्यभ्युपगमः स्यान्मतिः स्वरसनिरु-द्धंचित्तञ्चित्तान्तरेणसमनंतरेणगृह्यतइति ॥ २० ॥

चित्तांतरदृश्ये बुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृति-सङ्करश्च ॥ २१ ॥

अथचित्तंचेच्चित्तांतरेणगृह्येतबुद्धिः केनगृह्यतेसाप्यन्ययासाप्यन्ययेत्यप्रतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावंतोबुद्धिबुद्धो नामनुभवास्तावंत्यः स्मृतयः प्राप्नुवंतितत्संकराच्चैकस्मृत्यनवधारणं चस्यादित्येवंबुद्धिप्रतिसंवेदिनंपुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवाकुलीकृतं-तेतुभोक्तृस्वरूपंयत्रक्वचनकल्पयंतोनन्यायेनसंगच्छंते केचित्स-त्वमात्रमपिपरिकल्प्यास्तिससत्वोपरतान्पञ्चस्कंधान्निः क्षिप्यान्यांश्चप्रतिसंदधातीत्युक्त्वाततएवपुनस्त्रस्यंति तथास्कन्धानांमहा-निर्वेदायविरागायानुत्पादायप्रशांतयेगुरोरंतिकेब्रह्मचर्य्यं चरि-ष्यामीत्युक्त्वासत्वस्यपुनः सत्वमेवापन्हुवतेसांख्ययोगादयस्तुप्रवा-दाः स्वशब्देनपुरुषमेवस्वामिनंचित्तस्यभोक्तारमुपयंतीति ॥२१॥

कथंचितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकाराप-त्तौस्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनीहिभोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमाचपरिणामिन्यर्थेप्रति-संक्रांतेवतद्वृत्तिमनुपतिततस्याश्चप्राप्तचैतन्योपग्रहस्वरूपायाबुद्धि-[illegible]रिमात्रतयाबुद्धिवृत्त्य विशिष्टाहिज्ञानवृत्तिराख्यायते-[illegible]तालंनचविवरंगिरीणांनै वांधकारंकुक्षयोनोदधी-[illegible]ब्रह्मशाश्वतंबुद्धिवृत्तिमविशिष्टांकवयोवेद-[illegible]पवर्गाणांपुरुष[illegible]यते ॥ २२ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनोहिमंतव्येनार्थेनोपरक्तंतत्स्वयंचविषयत्वाद्विषयिणापुरुषेणात्मीययावृत्त्याभिसम्बद्धंतदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तंविषयविषयिनिर्भासंचेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनंचेतनमिवस्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यतेतदनेनचित्तसारूप्येणभ्रांताः केचित्तदेवचेतनमित्याहुः अपरेचित्तमात्रमेवेदंसर्वं नास्तिखल्वयंगवादिर्घटादिश्चसकारणोलोक इति अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् अस्तिहितेषांभ्रांतिबीजंसर्वरूपाकारनिर्भासंचित्तमितिसमाधिप्रज्ञायांप्रज्ञे योर्थः प्रतिबिंबीभूतस्तस्यालंबनीभूतत्वादन्यः सचेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथंप्रज्ञारूपमवधार्येततस्मात्प्रतिबिंबीभूतोर्थः प्रज्ञायांयेनावधार्य्यतेसपुरुषइतिएवंग्रहीतृग्रहणग्राह्यस्वरूपचित्तभेदात्त्रयमप्येतज्जातितः प्रविभजंतेतेसम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः ॥ २३ ॥

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपिपरार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयाभिर्वासनाभिरेवचित्री कृतमपिपरार्थंपरस्यभोगापवर्गार्थंनस्वार्थं संहत्यकारित्वाद्गृहवत्संहतकारिणाचित्तेननस्वार्थेनभवितव्यंनसुखंचित्तं सुखार्थंनज्ञानंज्ञानार्थंमुभयमप्येतत्परार्थंयस्यभोगेनापवर्गेणचार्थेनार्थवान्पुरुषः सएवपरोनपरःसामान्यमात्रं यत्तुकिञ्चित्परंसामान्य मात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वैनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्परार्थमेवस्यात् यस्त्वसौ [illegible]
सनसंहत्यकारिपुरुषइति ॥ २४ ॥

वत्वा

तास्ति

विशेषदर्शिनआत्मभाव[illegible]रिकः पदात्मा

ययाप्रावृषितृणांकुरस्योद्भेदेनतद्बी[illegible]

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

र्गंश्रवणेनयस्यरोमहर्षाश्रुपातौदृश्येते तत्राप्यस्तिविशेषदर्शनबीज
मपवर्गभागीयंकर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते तस्यात्मभावभा-
वनास्वाभाविकीप्रवर्ततेयस्याभावादिदमुक्तं स्वभावंमुक्त्वादोषा-
द्येषांपूर्वपक्षेरुचिर्भवत्यरुचिश्चनिर्णये भवतितत्रात्मभावभावना
कोऽहमासंकथमहमासंकिंस्विदिदंकथं स्विदिदंकेभविष्यामइति
सानुविशेषदर्शनोनिवर्ततेकुतः चित्तस्यैषविचित्रः परिणामः पु-
रुषस्त्वसत्यामविद्यायांशुद्धश्चित्तधर्मैरपरामृष्टइतिततोऽस्यात्मभा
वभावनाकुशलस्यनिवर्ततेइति ॥ २५ ॥

तदाविवेकनिम्नङ्कैवल्यप्राग्भारंचित्तं २६

तदानींयदस्यचित्तं विषयप्राग्भारमज्ञाननिम्नमासीत्तदस्यान्य
थाभवतिकैवल्यप्राग्भारंविवेकजज्ञान निम्नमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषुप्रत्ययांतराणिसंस्कारेभ्यः २७

प्रत्ययविवेकनिम्नस्यसत्वपुरुषान्यता ख्यातिमात्रप्रवाहिणश्चि-
त्तस्यतच्छिद्रेषुप्रत्ययांतराण्यस्मीतिवाममेति वाजानामीतिवान
जानामीतिवाकुतः क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्यइति । २७

हानमेषांक्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथाक्लेशादग्धबीजभावानप्ररोहसमर्थाभवन्ति तथाज्ञानाग्नि-
नादग्धबीजभावः पूर्वसंस्कारोनप्रत्ययप्रसूर्भवतिज्ञानसंस्कारा-
स्तुचित्ताधिकारसमाप्तिमनुशेरतइतिनचिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

...ख्यानेप्यकुसीदस्यसर्वथाविवेकख्याते

समाधिः ॥ २९ ॥

...नारा...

...न कुसीदस्ततोऽपिनकिञ्चित्प्रार्थयतेत-
...पवर्गाणांपुरुषार्थेशू...

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

त्वापिविरक्तस्यसर्वथाविवेकख्यातिरेवभवतीति संस्कारबीजक्षया न्नास्यप्रत्ययांतराण्युत्पद्यन्ते तदास्यधर्ममेघोनामसमाधिर्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषंकषिताभवन्तिकुशला-कुशलाश्चकर्माशयाः समूलघातंहताभवन्तिक्लेशकर्मनिवृत्तौजीव न्नेवविद्वान्विमुक्तोभवतिकस्मात् यस्माद्विपर्ययोभवस्यकारणंन हिक्षीणविपर्ययः कश्चित्केनचित्क्वचिज्जातोदृश्यतइति ॥ ३० ॥

तदासर्वावरणमलापेतस्यज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्यज्ञानस्यानन्त्यंभवतितमसाभिभू-तमावृतज्ञानसत्वंक्वचिदेवरजसाप्रवर्तितमुद्घाटितंग्रहणसमर्थंभ-वतितत्रयदासर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवतितदाभवत्यस्यानं-त्यंज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञेयमल्पंसंपद्यते यथाकाशेखद्योतः यत्रेदमु क्तंअंधोमणिमाविध्यत्तमनंगुलिरावपत् अग्रीवस्तंप्रत्यमुंचत्तमजि ह्वोभ्यपूजयदिति ॥ ३१ ॥

ततः कृतार्थानांपरिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

तस्यधर्ममेघस्योदयात्कृतार्थानांगुणानांपरिणामक्रम[illegible] प्यतेनहिकृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमपि[illegible] हते ॥ ३२ ॥ अथकोयंक्रमोनामेति ॥ [illegible]

क्षणप्रतियोगीपरिणा[illegible]कः पदात्मा

क्रमः ॥ ३३ ॥

चणानंतर्यात्मापरिणामस्यापरांतेनावसानेनगृह्यतेक्रमः सह्यनुभूतक्रमक्षणापुराणतावस्त्रस्यांतेभवतिनित्येषुचक्रमोदृष्टः द्वयीचेयंनित्यताकूटस्थनि त्यतापरिणामनित्यताचतत्रकूटस्थनित्यतापुरुषस्यपरिणामनित्यतागुणानांयस्मिन्परिणम्यमानेतत्वं न विहन्यतेतन्नित्यंउभयस्यच तत्वानभिघातान्नित्यत्वन्तत्रगुणधर्मेषुबुद्ध्यादिषुपरिणामापरांतनिर्ग्राह्यः क्रमोलब्धपर्यवसानोनित्येषुधर्मिषुगुणेष्वलब्धपर्यवसानः कूटस्थनित्येषुस्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषुमुक्तपुरुषेषुस्वरूपास्तिताक्रमेणैवानुभूयतइति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृष्टेनास्तिक्रियामुपादायकल्पितइतिअथास्यसंसारस्यस्थित्यागत्याचगुणेषुवर्तमानस्या स्तिक्रमसमाप्तिर्नवेति अवचनीयमेतत्कथंअस्तिप्रश्नएकांतवचनीयः सर्वोजातोमरिष्यतिओंभोइति अथसर्वोमृत्वाजनिष्यतइतिविभज्यवचनीयमेतत्प्रत्युदितख्यातिः चीणतृष्णः कुशलोनजनिष्यतेइतरस्तुजनिष्यतेतथामनुष्यजातिः श्रेयसीनवाश्रेयसीत्येवंपरिपृष्टे विभज्यवचनीयः प्रश्नः पशूनधिकृत्यश्रेयसीदेवान्षींश्चाधिकृत्यनेतिअयंत्ववचनीयः प्रश्नः संसारोयमन्तवानथानन्तइतिकुशलस्यास्तिसंसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येतिअन्यतरावधारणेदोषः तस्मा... व्याकरणीयएवायंप्रश्नइति ॥ ३३ ॥ गुणाधिकार... क्रमसमाप्तौकैवल्य... न्तत्स्वरूपमवधार्यते ॥

...शून्यानांगुणानांप्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप...प्रतिष्ठावाचितिशक्तिरिति ३४

...पवर्गाणांपुरुषार्थशून्यानांयः प्रतिप्रसवः कार्य...

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

णात्मना गुणानां तत्कैवल्यं स्वरूप प्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्वानभिसम्ब-
न्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैव-
ल्यमिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातंजले योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने
कैवल्यपादश्चतुर्थः सम्पूर्णः ॥

—**—

श्रीसङ्कटनाशिनी विजयतेतराम् ॥

श्री[illegible]ग्रहशशिमितवैक्रमवत्सरत-
पस्सिताहितिथौ । श्रीलक्ष्मीनाराय-
णकविवरशोधितमिदञ्जयत[illegible]वत्वा
[illegible]ूताश्चि
[illegible]ात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ः तस्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भूतास्ति

पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

र्वा
ास्ति
पदात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri